

ZAPISI ARTURA BENKA GRADE O NJEGOVOM SVRGNUĆU S MJESTA OKRUŽNOG UPRAVITELJA U BIHAĆU KRAJEM 1918. GODINE ILI SUDBINA JEDNOG ČINOVNIKA IZ HRVATSKE (PETERANCA) KOJI JE 20 GODINA SLUŽIO U BOSNI I HERCEGOVINI

ARTUR BENKO GRADE'S RECOLLECTIONS ON HIS OUSTER FROM THE POST OF BIHAĆ DISTRICT ADMINISTRATOR IN LATE 1918, OR, THE FATE OF A CROATIAN OFFICIAL, SERVING IN BOSNIA-HERZEGOVINA FOR 20 YEARS

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Sveuč. prof. u mirovini

Zagreb, Draškovićeve 23

e-mail: mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno / Received: 25. 9. 2014.

Prihvaćeno / Accepted: 2. 11. 2014.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 061.22 (497.5 Bihać)

SAŽETAK

Artur Benko Grado (Ogulin, 1875. - Zagreb 1946), istaknuti je publicista i statističar međuratnog razdoblja koji vuče porijeklo iz Peteranca. Kao i mnogi Hrvati od 1898. do 1918. služio je u Bosni. Bio je kotarski načelnik Bijeljine i okružni upravitelj Bihaća te je kao takav krajem Prvoga svjetskog rata bio zatvoren i faktički protjeran iz Bosne. Iz ovog izvještaja koji piše radi svog opravdanja Narodnom vijeću u Sarajevu vidi se kako je bio nepravедно protjeran iz Bosne iako je godinama radio za dobro svih naroda u Bosni nastojeći da to područje modernizira i unaprijedi.

Ključne riječi: Arthur Benko Grado, Bosna, Bijeljina, Bihać, uprava, 1918. godina.

Key words: Arthur Benko Grado, Bosnia, Bijeljina, Bihać, Administration, year 1918

Prvi svjetski rat započeo je ubojstvom prijestolonasljednika Franza Ferdinanda u Sarajevu 28. lipnja 1914. te su u Bosni i provođeni najbrojniji veleizdajnički procesi tijekom rata. Već poslije austrijskog ultimatumu Srbiji 23. srpnja 1914. započelo se sa suđenjima, zatvaranjem taoca i interniranjem brojnih "sumnjivih Srba" diljem Bosne i Hercegovine, ali je napada na srpske trgovine i kuće bilo i u Hrvatskoj. Ostalo nam je dosta zapisa o slanju Hrvata iz zagrebačke, varaždinske i bjelovarske pukovnije u Bosnu i zapaža se da su upravo Hrvati iz tih županija slani prvi na Drinu gdje su doživjeli vatreno krštenje te se mnogi i predali a mnogi i poginuli kao književnik Fran Galović, ili glasoviti osjemenjivač pšenice iz križevačkog učilišta Bohutinski. Bibliografija o tom vremenu i danas se inovira.¹ Zapaža se da su svoja sjećanja ostavili uglavnom Hrvati iz sjeverne Hrvatske.² Ostala su i

¹ Tako je povjesničar Rudolf Horvat bio interniran u Aradu tijekom čitavo Prvog svjetskog rata a ta je sudbina zadesila mnoge osobe u Hrvatskoj. U Aradu su u prostorijama u kojima je bilo mjesta za 25 ljudi smještavali i 85 ljudi i smrtnost je u tom logoru bila ogromna. (Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958, 11)..

² Viktor KRALJ, *Ratni dojmovi*, Zagreb 1923. i drugi.

pisma zaplijenjena od vojne cenzure kao i neki neobjavljeni rukopisi, ali je mnogo toga propralo.³ Dakako da su krvava događanja 1914. na Drini, kao i veleizdajnički procesi vođeni tijekom rata kao i internacije Srba i sumnjivih ostavili traga u odnosima Hrvata i Srba i to se pokazalo u jesen 1918. godina, kada su svi stranci, a osobito Hrvati postali nepoželjni na javnim funkcijama u Bosni i Hercegovini. Započeo je odlazak Hrvata iz Bosne, često i nakon 40 godina rada.

No sve je započelo 1914. i bilo završeno 1918. godine.⁴ Nakon mobilizacije već 15. kolovoza 1914. pet vojnih austro-ugarskih korpusa ušlo je u Srbiju preko Drine.⁵ No Srbi su se oduprli i bitkom na Ceru promijenili situaciju u svoju korist. Isto je bilo i u drugoj bitci i Srbi su do prosinca 1914. prodrli gotovo do Sarajeva i duboko u Srijem da bi onda austrijska i njemačka vojska zajednički navalila na Srbiju sa tri strane te se srpska vlada povukla iz Beograda u Niš a onda sa 400.000 ljudi do Krfa odakle su ih antantne snage izvukle - barem dio - u Italiju i Francusku. Dakako da je u tim sukobima silno stradala i Srbija ali i sjeveroistočna Bosna i Srijem, krajevi plodni i rodni. Kako bi došli do potrebnih količina hrane Austro-Ugarske vojne vlasti su nakon povratka u ugrožene krajeve zavele vojnu upravu i civilne vlasti su se morale pokoravati vojnim. Strahovlada odnosno cenzura poprimila je tijekom rata različite nijanse od zatvaranja i suđenja, do interniranja Srba iz krajeva uz granicu, ali je osobito oštra bila u Bosni. Kako se Srbi u Bosni ne bi bunili, održano je više veleizdajničkih procesa. Prvo suđenje Gavrilu Principu i drugima provedeno je u listopadu 1914. ali su slijedili brojni procesi i slijedećih mjeseci.⁶ U provođenju ovih postupaka bila je djelomično uključena i civilna uprava pa su ti progoni posve poremetili donekle normalan odnos između naroda u Bosni i Hercegovini, s time da su se muslimani držali neutralno sve do rujna 1918. kada se je i dio njih počeo opredjeljivati za ujedinjenje sa Srbijom spoznavši da je Austro-Ugarska monarhija na izdisaju.

Vrlo smo malo znali o Prvome svjetskom ratu do 2000. godine što se vidi na osnovu oskudne biibliografije. Tema nije bila aktualna niti cijenjena. Ukoliko se je nešto i pisalo sve je bilo fokusirano ponajviše na vojne akcije.⁷ Poslije 2000. situacija se počinje mijenjati i u knjizi *Tamna strana Marsa* Filip Hameršak spominje gotovo svu literaturu o Prvom svjetskom ratu, te spominje i autore koji su pisali o prilikama u Bosni kao što je Ante Neimarević,⁸ Pero Grgec,⁹ Pero Blašković,¹⁰ Mate Blažević¹¹. No ove knjige nisu dnevници i pisane su kao sjećanja, a znamo kako su sjećanja varljiva i kako ih je potrebno provjeravati. Svakako je zanimljivo da imamo više zapisa o 1914. nego o 1918. kada je pažnja onih koji su prošli kroz vatru rata bilo usmjereno prema traženju budućnosti, odnosno ujedinjenju kao jedinom mogućem rješenju u spašavanju Hrvatske od parcelacije između susjednih država..

³ Katalozi Hrvatskog povijesnog muzeja na osnovi građe u tom muzeju i velike izložbe 1998. objavljeni su u dva maha: prvi selekcionirani katalog i drugi opširniji i bolji izrađeni od Jelene BOROŠAK MARIJANOVIĆ.

⁴ *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedica*, (urednik Z. Matijević), Zagreb 2010.

⁵ Hinko HINKOVIĆ, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927, 15-16.; Ilija BOŽIČIĆ, *Bojevi Jelačićevaca u Srbiji, od 12. kolovoza do 8. rujna 1914.*, Osijek (1914).; Pero BLAŠKOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 3, Budapest 1917.; Milan ZELENKA, *Prvi svjetski rat 1914*, Beograd 1962.

⁶ Vladimir ČOROVIĆ, *Crna knjiga*, Beograd - Sarajevo 1920.

⁷ Dragovan ŠEPIĆ, Razdoblje Prvog svjetskog rata, *Historijski zbornik*, 31-32, 1978-1979, 109-122; Violeta HERMAN, Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenima u historijskim časopisima u razdoblju 1944-1998 godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, 1999-2000, 491-498. Autor vojne povijesti je i Josip Horvat i Josip Pavičić s time da u tim knjigama ima malo podataka o prilikama u kojima je živjelo stanovništvo.

⁸ Ante NEIMAREVIĆ, *"1914 godina"*, Zagreb 1937. Drugo izdanje 1976.

⁹ Pero GRGEC, *Krvava služba. Ratne uspomene*. Zagreb 1940. Grgec je objavio knjige sa svojim sjećanjima i na 1915, 1916 i 1917. godine ali tada ratuje izvan Bosne.

¹⁰ Pero BLAŠKOVIĆ, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Beograd 1939, Ova je knjiga prevedena i na njemački jezik.

¹¹ Mate BLAŽEVIĆ, *Zaboravljeni grobovi*, Zagreb 1937, drugo izdanje 1994.

S tog razloga smatram da je Izvještaj Artura Benka Grade o njegovom radu u Bosni i izlasku krajem Prvog svjetskog rata koji je pisan u prosincu 1918. prvorazredan socijalni izvor koji ne bi trebalo zanemariti, jer nemamo u historiografiji ništa sličnoga. Posebna je vrijednost i to da Benko ne spominje ratne operacije već socijalne i gospodarske prilike. Dakako i kod njega moramo uzeti u obzir da je izvještaj pisan radi njegovog opravdanja, a kako bi zaštitio neke svoje prijatelje i suradnike nije navodio mnoga imena osobito kod Hrvata. Izvještaj je pisao kako bi se spasio a ne kako bi druge uvalio u nepravilike.

Poseban je fenomen razdoblja od 1879. do 1914. dolazak školovanih Hrvata u Bosnu i Hercegovinu. Nezaposleni mladi Hrvati školovani na zagrebačkom sveučilištu otvorenom 1874. za profesore, pravnike i svećenike, ali i oni školovani na raznim fakultetima u Pragu, Parizu, Grazu, Beču i drugdje prisiljeni su se zaposliti u Bosni gdje dobivaju dobra mjesta i bolje plaće nego u Hrvatskoj. Zbog sličnosti jezika uloga hrvatskih pravника i profesora je u Bosni velika jer bez njih mnogo toga ne bi bilo učinjeno. No pravnici školovani u Hrvatskoj su bili i suci u veleizdajničkim procesima protiv Srba pa su se zbog toga našli na posebnom udaru Narodnih vijeća u kojima su vodeće pozicije preuzeli Srbi i to već u listopadu 1918. godine. Kasnije se ovaj egzodus nastavio i gotovo svi Hrvati, namješteni u javnim službama morali su napustiti poslije 1918. Bosnu i Hercegovinu, iako je njihova uloga u modernizaciji Bosne od 1879. do 1914. godine ogromna. Bosna se je preporodila zahvaljujući tim Hrvatima. Izgrađene su javne ustanove, škole, ceste, Zemaljski muzej, sarajevska vijećnica, crkve i mnogo toga što je obilježilo Bosnu tog razdoblja. Dakako među tim došljacima bilo je i Poljaka, Čeha, Slovaka, Slovenaca, Nijemaca i Talijana. No prevladavali su činovnici rođeni u sjevernoj Hrvatskoj i Hrvatskom primorju, koji nisu mogli naći posao u Hrvatskoj i Slavoniji a pogotovo ne u Dalmaciji koja nije priznavala diplome Zagrebačkog sveučilišta, pa je to bio uzrok više štrajkova studenata u Zagrebu do Prvog svjetskog rata. Bosna je za školovane mlade ljude bila jedina mogućnost, pa se tim putem uputio i Artur Benko Grado ali i mnogi drugi intelektualci iz Hrvatske. Od 1885. do 1910., doselilo je u kotar Brčko iz Austro-Ugarskih zemalja 1901 osoba, a u gradu Tuzli bilo je 1910. godine 3170 doseljenika, dok u gradu Bihaću 2876. osoba.¹² Doseljenici u Bosnu i Hercegovinu bili su uglavnom katolici i to ponajviše Hrvati ali je bilo i nešto drugih. No iz temelja je uzdrmana tradicionalna vjerska i etička struktura bosansko-hercegovačkih gradova. Prilikom popisa stanovništva 1879. katolika gotovo da i nije bilo u gradovima, a 1910. je u Bosni i Hercegovini živjelo 25.737 doseljenika iz Austro - Ugarskih zemalja od čega u gradovima 25.371, koji su uglavnom radili kao činovnici u javnim i namještenici u privrednim ustanovama. Kolika je uloga nadbiskupa Stadlera i katolike crkve ili franjevacu u tome a koliko upravnih vlasti ne možemo ustvrditi, ali činjenica je da je svaki činovnički uglednik dovodio iz Hrvatske svoje ljude za koje je smatrao da će biti njegove osobe od povjerenja.

Mnogo toga što se radilo tada u Bosni bila je briga Hrvatske, i kako danas tako i onda nužna povezanost ova dva područja bila je neupitna. Bosna je trbuh Hrvatske i nikakve administrativne i državne granice ne mogu potpuno spriječiti ni zaustaviti protok roba i ljudi. Ne pjeva uzalud tvorac hrvatske himne Antun Mihanović u svojoj pjesmi *Horvatska domovina* još 1835. ove stihove: "Magla, što li, Unu skriva? Ni l' to naših jauk turobni? Tko li moleć smert naziva? Il' slobodni, il' su robni"¹³ Od srednjeg vijeka preko vremena Eugena Savojskog bez obzira na političko stanje i veliki riziko veze Bosne i Slavonije koja se tada protezala do Varaždina održavali su vjeri i narodu privrženi franjevci. Interes za Bosnu potvrđuje i putopis Mateja Mažuranića *Put u Bosnu* objavljen 1842. godine. Interes za Bosnu bio je zapravo obostrani što potvrđuju i krajevi uz Savu na obje strane.

I Benko se za vrijeme svojeg života u Bosni srodio s njenim problemima, ali o tome je nerado pisao u kasnijim vremenima. U svojem izvještaju krajem 1918. piše o gradnji željezničke pruge od Bijeljine do Rače 1915.-1916., jer je plodna Mačva tim putem mogla dobiti najkraću vezu sa Srijem-

¹² Ilija HADŽIBEGOVIĆ, *Bosansko-hercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991., 82, 85. Vjerojatno je kod izrade ove statistike sudjelovao i A. Benko Grado, na što upućuje njegov kasniji rad.

¹³ Antun MIHANOVIĆ, *Hrvatska domovina*, *Danicza*, 10, 14. II. 1835,1.

mom odakle je bilo lagano otpremiti robu preo više željezničkih pruga prema mađarskim i austrijskim zemljama. U Bosni i Hercegovini sagrađene su brojne uskotračne pruge i izvoz drva a osobito ruda (tuzlanske soli i siderita - željezne rude iz Ljubije kod Prijedora preko jedine pruge normalnog kolosijeka u Bosni) postao je veliki posao privlačan mnogim poduzetnicima Monarhije a ujedno se Zemaljska vlada služila tim dobrima u dokazivanju pretvaranja Bosne i Hercegovine u lijepu i perspektivnu pokrajinu Austro-Ugarske Monarhije. No odnos Velikih sila prema jugoistočnoj Europi nije na to gledao blagonaklono, a osobito ne Engleska i Francuska koje su imale drugačije zamisli o uređenju jugoistoka Europe nakon raspada višestoljetnog Osmanlijskog carstva. Austrija je budno pratila te planove pa je bila vrlo podozriva prema ponašanju slavenskih naroda na ovom prostoru. stvorili su neprijateljsko raspoloženje među slavenskim narodima. To je osobito pojačano poslije 1908. godine kada je Bosna i Hercegovina jednostrano pripojena Monarhiji, pa je to bio i jedan od uzroka Balkanskih ratova zapravo borbe za dijelove "umirućeg Osmanlijskog carstva." Sve je to stvaralo posebnu političku klimu na ovom području.

No povezanost sjeverne Hrvatske i Slavonije s Bosnom je neupitna. Da nije bilo doseljavanja u Hrvatsku iz Bosne i Hercegovine izgubio bi se potpuno slavenski karakter ovih prostora pod jakim mađarskim i njemačkim utjecajem. Tako je i danas. No bilo je i obrnuto i to upravo u vrijeme okupacije i aneksije Bosne od strane Austro-Ugarske monarhije. Tako je došao u Bosnu kao upravni činovnik i Artur Benko Grado Bojnički koji je potjecao od vojničke krajiške obitelji iz Peteranca kraj Koprivnice. Iako jedan od najumnijih intelektualaca pravnika u prvoj polovici 20. stoljeća on nije dobio zasluženno mjesto u ekonomskoj i socijalnoj hijerarhiji premda je njegova bogata arhivska ostavština pružila posao jednoj arhivistici čitav njezin radni vijek.¹⁴ Stric Artura Benka Grade bio je vojno lice i desna ruka feldmaršala Josipa Filipovića¹⁵ kada je ulazio u Bosnu 1878. Benko je radio u Bosni od 1898. do 1918. godine. Artur je radio kao upravni činovnik u više mjesta Bosne i dobro je poznavao njene ljude. Radio je na rješavanju agrarnih problema u Brčkom, bio kotarski predstojnik u Varcar vakufu i u Bijeljini u Mačvi (Svetozarevo), te okružni upravitelj u Bihaću 1916-1918. godine. Bio je izvrstan upravni činovnik koji je znao i uspijevao riješiti mnoge probleme svakodnevnog života.

No začudo historiografija do danas gotovo da nije istaknula veliku ulogu koji su imali ljudi iz međurječja Save i Drave u smirivanju i uređivanju Bosne i Hercegovine pod austrijskom okupacijom od 1879. do 1918. godine. Sve slobodne intelektualne snage iz Hrvatske, pretežno mlade i nezaposlene, uključile su se poslije okupacije Bosne 1878. u razne institucije u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kalayeve vladavine, jer su jedino ljudi iz hrvatskih zemalja mogli bez problema kontaktirati jezično s narodom Bosne i Hercegovine, a osim toga veze s Bosnom i Hercegovinom nisu nikada posve prekinute ni za osmanlijske vladavine. Tu su važnu ulogu imali kroz više stoljeća franjevci Bosne Srebrne, a u tu skupinu spada i Ivan Vlašićak, koji je prvi napisao povijest samostana Marije Zvijezde kod

¹⁴ Danica PINTEROVIĆ, Benko Grado, *Hrvatski biografski leksikon*, 1, Zagreb 1983, 656-7. Autorica ovog napisa je krivo napisala da je obitelj rodom iz Đurđevca ispustivši da je obitelj bila iz Peteranca na području Đurđevačke pukovnije. Vidi i M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, rad o Benku.

¹⁵ Josip Filipović od Filipsberga (Gospić, 28. IV.1819 - Prag, 6. VIII- 1889) potječe iz obitelji hrvatskih graničara, starinom iz Bosne. Školovan na austrijskim vojnim školama on je u ratu 1848-49. bio imenovan zamjenikom šefa glavnog zbora te vojuje s Jelačićem i ostaje u njegovoj službi do 1853. kada je premješten u Bjelovar te tu do 1859. zapovijeda Petom krajiškom pukovnijom. Zatim je premješten u Zemun da bi se istaknuo slijedeće godine u bitci kod Solferina i 1860. postao barun. G. 1865. zamjenjivao je u Zagrebu bolesnog bana Šokčevića. Sudjelovao u austro-pruskom ratu 1866. i 1866. je podmaršal i zapovjednik I. pješačke divizije u Beču a od 1870. služi u Innsbrucku kao vrhovni zapovjednik i vlasnik 35. pješačke pukovnije. Od 1874. je general topništva i Brnu i Pragu. Nakon odluke Berlinskog kongresa o davanju Austro-Ugarskoj monarhiji kontrolu nad Bosnom ulazi preko Broda u Bosnu na čelu 85.000 vojnika i 19. kolovoza 1878. ulazi u Sarajevo, te ovdje djeluje kao glavni upravitelj da bi radi sklonosti panslavizmu bio maknut te premješten u Beč i na vlastitu molbu u Prag gdje je i umro (Pejo Čošković, Josip Filipović, *Hrvatski biografski leksikon*, 4, 1998, 235-6).

Banja Luke.¹⁶ Povjesničar Zoran Grijak obradio je rad vrhbosanskog biskupa Josipa Stadlera koji je želio ojačati katolički element u Bosni.¹⁷ ¹⁸ I Hrvatski Radiša imao je znatnog udjela u osposobljavanju siromašne djece hrvatske vjeroispovijesti u dobrim zanatima u Hrvatskoj. Osnivač Zemaljskog muzeja u Sarajevu bio je Ćiro Truhelka, brat autorice osječkih *Zlatnih danaka i Bogorodičinih trešanja* Jagode Truhelke, koji je kulturnu baštinu Bosne, arheološku, etnografsku i ćirilsku, unio u kartu europske baštine.¹⁹ Do 1910. kulturni adlat Bosne je Kosta Hörmann iz Bjelovara, također vojno lice, koji je poticao suradnju književnika i novinara iz Hrvatske, rado zapošljavajući ljude iz Hrvatske i plaćajući ih dobro za radove u *Nadi*, kojoj je urednik bio učitelj Silvije Strahimir Kranjčević.²⁰ Na taj način je pomogao i Antuna Gustava Matoša u Beogradu i Parizu za vrijeme njegovog političkog izgnanstva Hörmann je objavio i rad dr. Ive Pilara o secesiji koja studija se još i danas citira kao kapitalno djelo o ovom novom umjetničkom pravcu koji je izmijenio arhitekturu elitnih dijelova Zagreba i Osijeka.²¹ Dr. Ivo Pilar je rođen u Zagrebu 1874. gdje je i umro 1933., ali je zahvaljujući rođaku Adalbertu Sheku pl. Vugrovečkom, šefu odjela za pravosuđe Zemaljske vlade u Sarajevu postao tajnik Zemaljske banke u Sarajevu a jedno vrijeme i službenik sudbenog stola u Sarajevu, da bi od 1905. do 1914. vodio odvjetničku kancelariju u Tuzli, a onda za rata bio natporučnik u Sarajevu i auditor, te je morao 1920. napustiti Bosnu kao i drugi hrvatski intelektualci u Bosni. Objavio je više radova u kojima se bavi problemom Bosne i Hercegovine, i iako je knjige objavljivao pod pseudonimima, vlasti su otkrile autora te je vjerojatno i to uzrok njegove tajnovite smrti.²² Po povratku u Zagreb bio je optužen za veleizdaju zajedno sa Šufflayem ali je oslobođen zbog nedostatka dokaza te se tada javno bavio sociologijom, ali tajno i nastojanjem reorganizacije centralističke Jugoslavije. Njegova suradnja s Arturom Benkom Gradom nije dokazana.²³ Neki su Hrvati zauzimali vrlo isplative položaje u Sarajevu, a među njim i ekonomski stručnjak Otto von Frangeš, zaposlen kod Odjela za gospodarstvo u Bosni i Hercegovini, te je doktoriravši na bosanskoj kravici buši osmislio strukturu stočarstva u Bosni što ga je odvelo u austrougarsko ministarstvo financija u Beču, a kasnije i na

¹⁶ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prvu povijest samostana trapista pokraj Banje Luke napisao je Ivan Vlašićak iz Virja 1924 godine, *Scientia Podraviana*, XXII, 2010., br. 24 od studenog, 16-18. U povijesti franjevacu njegovo ime se navodi i kao Ivan Vlašić.

¹⁷ Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001. Autor u toj knjizi objašnjava odnos katoličke crkve prema drugim vjeroispovijestima. Stadler je rođen u Brodu 1841. a 1865 je doktorirao u Beču i nakon prefektovske službe u zagrebačkom sjemeništu odlazi 1882, za vrhbosanskog nadbiskupa u Sarajevo. On si je postavio za cilj jačanje katolicizma i katoličkih ustanova u Bosni i Hercegovini kroz humanitarni i institucionalni rad, te se je dobrim dijelom oslanjao na isusovce i na Hrvate koji su došli služiti u Bosnu i Hercegovinu. On je 1899. sagradio i franjevački samostan u Tuzli, a građevinski savjetnik Josip Vančaš podigao je u Sarajevu katedralu Srca Isusova.

¹⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Viktor Pogačnik.

¹⁹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ćiro Truhelka - hrvatski povjesničar. Zbornik "*Ćiro Truhelka*", Zagreb, 1994., Izd. Matice Hrvatske, 91-104. Treba reći da je Ćirina kćerka Agata radila 1918. kao nastavnica na virovskoj školi i prema izjavi moje pok. majke bila je izvrsna nastavnica koju su učenice jako voljele.

²⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ Prilog poznavanju života Koste Hörmanna, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine, Zbornik radova *Spomenica Ibrahima Karabegovića*. (ured. dr. Husnija Kamberović), Sarajevo 2013., Institut za istoriju u Sarajevu, 157 - 178. Potvrdu o Hormannovom financiranju hrvatskog književnika Antuna Gustava Matoša dok je živio u Beogradu i Parizu možemo dokumentirati (A. G. MATOŠ. *Sabrana djela, 198.I.*, XIX, 321-325, 333, 391; XX, 51, 197, 210. - razna pisma u vezi s honorarima u *Nadi*.).

²¹ M. KOLAR, E. WAGNER, Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj. *Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, sv. 2, Zagreb, 2002., 11-32.

²² G. 1933. pod pseudonimom Florian Lichtträger objavio *Immer wieder nur Serbien* sli su vlasti otkrile tko je autor ovih provokativnih djela, te je i umro pod sumnjivim nerazjašnjenim okolnostima. Objavio je pod imenom Dr. Juričić i knjigu *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata* koja je objavljena u Zagrebu 1915. u izdanju Breyera. U Beču je 1918. objavio pod pseudonimom L.V. Südland, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* s promišljanjima o sudbini naroda na prostorima gdje žive Hrvati.

²³ Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu proučava život dr. Ive Pilara te izdaje od 2001, *Godišnjake Pilar*, pod uredništvom dr. Zlatka Matijevića koji je proniknuo u mnoge aktivnosti Pilarovog života i rada.

položaj ministra poljoprivrede u jugoslavenskoj vladi za vrijeme diktature gdje je tvorca odlično osmišljenog Zakona o poljoprivredi.

Gotovo svi prosvjetni radnici u školstvu i sudstvu Bosne i Hercegovine došli su iz Hrvatske. Oni politički nisu bili jedinstveni pa su imali i različite sudbine. No njihova zastupanost u Narodnim vijećima Sarajeva i Mostara je slaba jer im Srbi nisu vjerovali čak i ako su nudili svoje usluge. Naime Narodna vijeća počela su se osnivati već u srpnju 1918. kao liberalna pomoćna vijeća vlastima i ona u interregnumu u jesen 1918. postaju vodeća tijela u kojima apsolutno dominiraju Srbi.

Bez obzira na svoj rad pod pritiskom i terorom većina Hrvata napušta Bosnu. U moru ovih povratnika bilo je i dosta ljudi iz Bjelovarsko-križevačke županije. Kao primjer spominjem prof. Viktora Pogačnika iz Đurđevca koji je zahvaljujući svojem školovanju kod požeških franjevaca bio podobniji od drugih za suradnju s narodom u Mostaru i Sarajevu. Bio je oženjen sestrom istaknutog političara Đure Basaričeka koji se uključio 1917. u slanje gladne hercegovačke i bosanske djece u sjevernu Hrvatsku.²⁴

A onda je Prvi svjetski rat pokazao da mirna Bosna nije pacificirana. Otvoreni su mnogi problemi za koje se mislilo da su riješeni kroz poboljšanje životnog standarda u Bosni.

Sudbina naših upravnih i prosvjetnih i gospodarskih pionira u Bosni završena je poslije 1918. godine ako su doseljeni poslije 1879. godine. Loš odnos prema doseljenicima iz Hrvatske zalaže se već nakon donošenja Zemaljskog ustava Bosne i Hercegovine 1910, koji je rezultirao uspostavljanjem zemaljske bosanske vlade i sabora, uglavnom bez Hrvata, čiji je politički status bio neriješen, a njihov rad samo trpljen ako se radilo o vrlo kvalitetnim ljudima. Pitanje opstojnosti Hrvata u Bosni postavio je i Stjepan Radić 1908. u brošuri *Čija je Bosna?*

Zadnje dvije godine Monarhije ukazivali su da se ona mora iz temelja reformirati. Wekerle je zamijenio Istvána Tiszu na položaju predsjednika ugarske vlade i Karlo se okrunio 1917. za ugarskog kralja. Karlo je obećao promjene u strukturi države, ali ratno vrijeme nije to omogućavalo jer nije bilo suglasja kako treba reorganizirati državu a ratno vrijeme zahtijevalo je brze akcije koje mladi kralj nije znao ni mogao provesti. Popušta se i u Carevinskom vijeću i u svibnju 1917. ukazano je na moguću federalizaciju. Prof. Redlich na čelu austrijske vlade bio je voljan dati nenjemačkim narodima kulturnu autonomiju no narodi se time više nisu zadovoljavali. Zbog situacije na bojištima Monarhija se naglo raspadala iznutra posežući za još neprovjerenim rješenjima. pa tako i za ujedinjavanje svih južnih Slavena u jednu državu koja ideja postoji od 1848. godine a koja je javno proklamirana majskim proglasom u Carevinskom vijeću 1917. godine.

No rat je bio brži. Na zapadnom frontu Nijemci su izgubili rat već u kolovozu 1918., 28. listopada 1918. proglašena je već Čehoslovačka republika na čelu s Masarykom, 29. listopada Hrvatski sabor je proglasio svoje odcjepljenje od Austrije i Ugarske. Do kraja listopada narodi svih pokrajina Monarhije napuštaju kralja odnosno cara koji je onda 3. studenog 1918. pristao na primirje, a onda se i odrekao austrijske krune.²⁵ Monarhija se je raspala na dijelove i svaki dio je proživio svoju golgotu, ovisno o svojim prilikama i tražio vlastita rješenja na osnovu 14 Wilsonovih točaka. Narodna vijeća postale su paralelne vlade, a hrvatski ban Antun Mihalović priklanja se Narodnom vijeću i prevodi Hrvatsku mirno pod Srbiju bez ikakvog otpora. Time su se svi Hrvati našli u jednoj državi, ali je ova nastojala zatrti njihovu nacionalnost kroz nepoštivanje povijesti, narodnosti i jezika.

Tragična je sudbina hrvatskih činovnika i namještenika u Bosni i Hercegovini. Njihov progon je započeo još prije Ujedinjenja 1. prosinca 1918. godine. Većina je sama napustila Bosnu a samo malo-brojni su se priklonili novom režimu. Već 23. prosinca 1918. umirovljeni su brojni časnici pa i Sar-

²⁴ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Život i rad profesora i ministra Viktora Pogačnika. *Podravski zbornik "91"*, 16, Koprivnica, 1991, 131-145 ; i M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Daniel i Viktor Pogačnik

²⁵ Allan John Percival TAYLOR, *Habsburška monarhija 1809-1918.*, Zagreb 1990, 274. Objavljeno prvi puta 1941.

kotić koji je jedno vrijeme bio zatvoren s barunom Pavlom Rauchom u Zagrebu, prije nego je otišao u Austriju²⁶

Napustivši Bosnu i Hercegovinu ti povratnici u Hrvatsku nisu baš bili dočekani raširenih ruku, jer su i ovdje pod Svetožarom Pribićevićem srpski radikali i demokrati, ali i povratnici iz ratova na solunskom frontu, zauzeli sve vodeće funkcije. To je izazvalo reakciju Stjepana Radića koji je tražio pravdu za narod. Sudbine su povratnika svakako različite što je ovisilo o njihovoj snalažljivosti, struci i zanimanju. Artur Benko Grado radio je u Bosni dvadeset godina i izašao je iz Bosne krajem 1918. te je ostao gotovo bez čitavog svog imetka ali i bez rukopisa i dokumentacije koju je sakupljao godinama. Njegov životopis je objavljen.²⁷ Artur Benko je pripadnik krajiške obitelji Benko koja je kao svoje izvoriste iskazivala Peteranec i koja je ugarsko plemstvo dobila 1790. a austrijsko s pridjevom Bojnički 1818. godine. dodijeljeno Ivanu Benku, kapetanu đurđevačke pješadijske pukovnije. Austrijski barunat dobio je 1848. podmaršal Ivan Benko. Svi članovi ove obitelji bili su uključeni u vojsku. Bio je to i Izidor Benko koji je umro u Zagrebu 1925. i koji je bio je 1880. kotarski predstojnik u Nevesinju te je 1882. sudjelovao u gušenju Nevesinske bune- Zatim je bio do 1895. okružni predstojnik u Mostaru a od tada do 1904. predstojnik odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade u Sarajevu i najuži suradnik Kalayeva režima- Zadržao se u Bosni do 1912, kao civilno adlatus i tada je odselio u Zagreb gdje je i umro 19. travnja 1925. njegujući najbolje odnose sa svojim nećakom Arturom Benkom Gradom.²⁸ Naime protiv Artura nove vlasti u Bosni nisu podigle nikakvu tužbu jer nisu mogli naći nikakvih dokaza, te je on otišao iz Bosne sredinom siječnja primivši 24. veljače 1919. rješenje o umirovljenju. za svoju dugogodišnju službu u Bosni. Poslije 1918. Artur Benko Grado se sklonio kod Izidora Benka u Zagrebu koji mu je pomogao da preboli bosansko razdoblje svojeg života i da iskoristi svoje znanje stranih jezika za praćenje globalnih društvenih zbivanja i praćenja gospodarsko-socijalne statistike. statističkih pojava Budući da se nije bavio politikom beogradske vlasti trpjele su njegov rad ali nije nikada dobio nikakav stalan posao u Zagrebu a zbog vrlo male mirovine morao je neprestano namicati sredstva potrebama za svoj život i život svoje supruge. Ovaj Benkov izvještaj govori o jeseni 1918. godine. On je vrlo važan i stoga što nije pisan kao sjećanje na ratne operacije već kao sjećanje na njegov rad u upravi. Ovakvih izvještaja koji nisu roman a ni memoari već su pisani iz nužde radi opravdanja za djelovanje u Bosni kako bi izašao iz zatvora imamo za Prvi svjetski rat vrlo malo. Izvještaj je zapravo pravni dokument, svjedočanstvo jednog vremena u kojem mogu naći neke podatke istraživači raznih struka.

Artur Benko je uspio preživjeti kao privatna osoba međuratno razdoblje upravo zahvaljujući svom radu, znanju i obavljajući poslove koje drugi nisu znali raditi. Bavio se socijalnom statistikom i često nam je upravo Benko preko *Indeksa* (1928-1944) jedini izvor za statističke podatke radnika, činovnika namještenika i ostalih u Hrvatskoj jer je beogradska vlada ukinula Središnji statistički zavod u Zagrebu. Bio je nezamjenljiv u radu iseljeničke službe u Zagrebu. Bio je nezvanični informator svega važnost što se zbivalo u privredi i socijalnom životu Hrvatske. A i ekspert za mnoga područja. Prava je sreća da je njegova ostavština poslije njegove tragične smrti našla - zahvaljujući Bartolu Zmajiću - svoje mjesto u Hrvatskom državnom arhivu, te svojim sadržajem potiče na istraživanje mnoge ekonomiste, pravnika i povjesničare, a i znanstvenik drugih svrha jer je i Benko bio enciklopedistička ličnost. Njegovi rukopisi te bilješke najbolje su svjedočanstvo jednog vremena

Što možemo saznati iz Benkovog izvještaja? Mnogo toga. Saznajemo da je kao civilni upravitelj bio podređen vojsci i da često morao verbalno sukobljavati s časnicima koji su bili uglavnom Nijemci i Mađari.. Saznajemo kako je Bosna davala velike količine prehrambenih namirnica za potrebe ratišta ali i drugih dijelova Monarhije. Saznajemo kako se je zalagao za život mnogih Srba i u tome imao

²⁶ *Vjesnik naredaba*, 155-157.: D. ČUTURA, *Stjepan Sarkotić. Časnik, strateg i političar*, Zagreb 2012.

²⁷ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća, *Podravina*, vol. XI, br. 22, prosinac 2012., str.108-126.

²⁸ Danica PINTEROVIĆ, Obitelj Benko Bojnički, *Hrvatski biografski leksikon*, 1, Zagreb 1983, 655-656.

određenih uspjeha te kako se relativno dobro slagao s muslimanskim begovima. Bilo je svakojakih problema osobito u 1915. kada je Austro-Ugarska izgubila velike dijelove Bosne, a onda ih povratila što je izazvalo i velika kretanja i seljenja stanovništva. U okrugu Bihać smješteno je u rujnu 1914. godie 3.200 izbjeglica a ukupno svakako više od 21.000 osoba tijekom rata.²⁹ Za pretpostaviti je da je Benko u tom izmještanju muslimanskog stanovništva iz istočne Bosne imao veliku ulogu. Bio je mirotvorac i čovjek razuman i racionalan. A bilo je svega i svačega. Iako Artur Benko u svojem izvještaju vjerojatno mnogo toga taji što bi njemu ili njegovim suradnicima išlo na štetu, i iz onoga što ne naveo se vidi užasno stanje u Bosni i Hercegovini tijekom Prvoga svjetskog rata gdje su se stalno otvarali novi veleizdajnički procesi, izvršavale smrtne kazne, zatvarali ljudi u taborišta (logore). No Artur Benko nije bio niti svjedok na tim procesima.

U ovdje objavljenim ekspozu navodi ukratko svoje zasluge odnosno svoj rad. Moli i da mu se omogućí iseljavanje u Zagreb te da mu se garantira sigurnost slobode i imetka. No tek nakon pola godine muka i patnji Artur Benko se našao na sigurnome u Zagrebu, osiromašen ali živ. I trebalo je početi raditi iz početka.

Ovdje prezentirani izvještaj napisao je Artur Benko Grado Narodnom vijeću u Sarajevu nakon 14. prosinca 1918. dakle poslije ujedinjenja 1. prosinca 1918. kada je slovenska, hrvatska i bosanska delegacija otišla u Beograd s adresom, a regent Aleksandar Karađorđević proglasio kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca na čelu s kraljem Petrom prvim. Ne osjećajući se ni za što krivim Benko je iskreno opisao što je radio i kakovih je muka imao tijekom rata, ali je pružio i niz zanimljivih podataka na pr. o pokušaju otvaranja kina u Bijeljini ? ili gradnji pruge do Rače ili otvaranju zavoda za dezinfekciju, radu aprovizacije gdje pokušava uspostaviti slobodnu trgovinu kako bi nabavio namirnice i sl. bio je očito moderator nekih izvanrednih akcija na području kojim je upravljao u krajnje nepovoljnim okolnostima. No umjesto zahvale koju bi dobio da su prilike bile normalne morao je tiho i nečujno izaći iz Bosne te nikada više nije ni pisao o Bosni.

Svakako je zanimljivo spomenuti znatno i značajno sudjelovanje Hrvata iz krajeva uz Dravu na uređivanju Bosne i Hercegovine u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Krajevi iz kojih su dolazili bili su bogatiji i bolje uređeni od ostalih dijelova Hrvatske, pa se i uloga obitelji Benko ne smije zaboraviti kako na uređivanju Đurđevačke pukovnije tako i u pionirskoj ulozi na uređivanju Bosne i Hercegovine poslije 1879.

Priredila sam Benkov Expose bez mijenjanja, opremivši ga djelomično i bilješkama. Dakako zbog meni nedostupnih sarajevskih arhiva nisam uspjela obraditi biografije svih lica spomenutih u Izvještaju.

Expose! Artura barona Benka u pogledu njegovog svrgnuća s čina okružnog predstojnika Bihaća i njegova internacija u Bihaću i Sarajevu 1918. godine³⁰.

I. dio

28. oktobra³¹ vratio sam se s dvomjesečnog dopusta koji sam proveo na moru i u Beču, gdje sam se po odredbama profesora Ortnera³² liječio od afekcije³³ srca. Vratio sam se preko Zagreba, gdje sam bio svjedok rodoljubnim manifestacijama radi proglašenja državne samostalnosti naroda Srba, Hrvata

²⁹ Galib ŠLJIVO, Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere, *U Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 124, 132..

³⁰ Hrvatski državni arhiv, fond 190, Rukopisna ostavština Artura Benka Grade, kut. 1.

³¹ Radi se o manifestacijama u listopadu 1918. nakon što se je stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba koje je spremalo odcjepljenje od Austro-ugarske.

³² Dr. Ortner bio je poznati kardiolog u Beču.

³³ Uznemirenosti, aritmije, neuroze srca.

i Slovenaca.³⁴ Prema tome bio sam, vrativši se kući, u političkom pogledu sasvim na čistu. Pošto je prevrat imao uskoro doći,³⁵ a međutim su i neki događaji ubrzali, kao izgredi četa 22. dalmatinske pukovnije na povratku u Dalmaciju³⁶ preko Oštrelja i Drvara, to sam odredio u svojem području neke predhodne mjere kako bi prelaz iz staroga u novi režim ostao po mogućnosti bez većih trzavica. Najprije sam uputio mjesnog kotarskog predstojnika, da kao idući činovnici Jugoslavije, imamo u svakom pogledu izlaziti u susret odborima,³⁷ koji se osnuju, a gledao sam da se sporazumim i s mjesnim vojnim i oružničkim zapovjednikom, podpukovnikom Hurkiewiczem. Pošto sam znao da će odbori, ako ne preuzeti ured, kao što su to zahtjevali u Bos(anskoj) Krupi, što je kotarski predstojnik Schreiber odmah telegrafički na Vladu i Okružnu oblast³⁸ javio, a ono bar uvesti neku kontrolu nad oblastima, to sam nastojao da ured po mogućnosti tačno pregledam, jer već 2 mjeseca. nisam imao prilike da se u službenim poslovima izvijestim. U tu svrhu dao sam si referirati po pisarničkom oficijalu Križu, u pomanjkanju konceptualnog činovnika jedinom Okružnoj oblasti dodijeljenom tome stručnom činovniku, i predložiti na uvid sve važnije spise koji su međutim prispjeli, knjige i račune. Kako sam stanovao u zgradi Okružne oblasti, uredio sam si kraj uredovne sobe, kao što su to činili i neki od mojih predšasnika, sobu od stana kao posebnu radionicu, u kojoj se je nesmetano raditi moglo i koja je vratima svezana s kancelarijom. U toj sam sobi običavao na pisaćem stolu rješavati sve poslove, koji su iziskivali osobitu pomnju. Tako sam i prije spomenute spise, knjige i računa, u toj sobi pregledavao. Međutim nisam mogao zamišljene revizije konačno da provodim, pošto su događaji ubrzali, a 3. novembra, dakle 7 dana nakon moga povratka s puta, bi naređena već i moja internacija.³⁹ Ovih 7 dana nakon prošlo je u nastupnim vizitama, koje sam učinio kod istaknutih ličnosti pogledom na moju odluku odsutnost, te konferensijama s nekim osobama, koje su poslije u odbor Narodnog vijeća unišle. Spontano proveo sam neke mjere u uredu, a da ne čekam ni želje ni odredbe odbora, uklonio carske slike, ukinuo njemački jezik i isto tako uputio i mjesni kotarski ured.

Dne 1. novembra obdržana je u prostorijama Hotela Nacionala skupština, kojoj je pristupio neki broj građana, te je tu izvikao odbor Narodnog vijeća. U nj je unišlo 18 lica po 6 od triju glavnih vjeroispovijesti, od činovnika i službenika, koliko sam izvješten, sudski savjetnik Radović, državni odvjetnik Pajk, substitut državnog odvjetnika Hordinski, profesor Jovan i porezni kontrolor Salihodžić. Osim njih pravoslavni i katolički župnik, te muftija. Ostali građani, među njima dva odvjetnička koncipijenta.⁴⁰

Dne 2. novembra u jutro došao je u moj stan profesor Jovan u pratnji nadporučnika narodne garde Vojvodića i dvojice gardista, te mi je saopštio da je poslan od odbora Narodnog vijeća da kod mene provede kućnu premetačinu. Najprije je pretražio uredsku sobu ponijevši sa sobom kvalifikacione tabele činovnika i službenika, neke prezidijale i jednu ovelu kutiju spisa i elaborata, koji su u njoj bili

³⁴ U Zagrebu je 29. listopada Hrvatski sabor prekinuo je državopravne veze s Ugarskom i Austrijom a onda je predsjedništvom Narodnog vijeća Države SHS počelo pripremati teren za ujedinjavanje s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca do čega je došlo 1. prosinca 1918.

³⁵ Prevrat naziva Benko ujedinjavanje Države SHS sa Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca. Država SHS trajala je dakle nešto više od mjesec dana i u tom vremenu su osnivana narodna vijeća u većini južnoslavenskih dijelova bivše Austro-Ugarske monarhije. Neki i negiraju njeno postojanje, jer nakon kapitulacije cara Karla vojske raspuštene su vojske i pušteni vojni zatvorenici, a neki dijelovi su uzimali sami vlast u ruke, te Država SHS koju antantne sile nisu priznale i nije uspjela osnažiti svoju vlast u svim dijelovima..

³⁶ Feldmaršal Svetozar Borojević je raspustio vojsku nakon potpisivanja primirja, ali su jugoslavenske čete spriječile povratak vojske sa talijanskog fronta prema Zagrebu, pa se 22. dalmatinska pukovnija vraćala u Dalmaciju preko Drvara a slične probleme imali su i vojnici drugih pukovnija koji su se vraćali neorganizirano, neopskrbljeni hranom.

³⁷ Mjesni odbori Narodnog vijeća trebali su biti podređeni piramidalno višim vijećima koja su osnovana i u Sarajevu i Mostaru.

³⁸ Okružna oblast.

³⁹ Bilo je to dakle prije carevog potpisa kapitulacije 8. studenog 1918.godine.

⁴⁰ I. HADŽIBEGOVIĆ, *Bosanskohercegovački gradovi*, 205-214.

pohranjeni. Kad je naime u decembru 1914. počela evakuacija Bijeljine, gdje sam bio kotarski predstojnik,⁴¹ prenio je i kotarski ured sve važnije spise, elaborate i ini inventar u Brčko. Tom prilikom je i moja uredovna soba na vrat na nos evakuisana pa su spisi i elaborati, koji su mi trebali biti pri ruci, u jednu veću kutiju položeni. Kad se u junu 1915. vojna situacija toliko zaoštrila,⁴² da sam morao i svoje pokućstvo spremati u Zagreb, gdje je ležalo kod speditera Ohrensteina i Spitzera godinu dana, zapakovana je i ona kutija ali nije otpremljena, već je ostala ležati, te se kasnije, kad se pokućstvo iz Zagreba vratilo, samo u nju oni spisi i elaborati položeni, koji su se međutim nakupili. Opet se nije u nju diralo, jer sam međutim znao, da idem za okružnog upravitelja.⁴³ Kako u Bihaću nisam mogao odmah useliti u prirodni stan, jer je bio vas razvaljen, te ga je trebalo s temelja popravljati, unišao sam u nj tek u jeseni 1917., a mnoge su mi stvari ostale do danas neraspakovane, među ostalim i ona kutija, koju je prema tome profesor Jovan netaknutu ponio i iz koje Odbor svoja predmnijevanja i svoje sumnje crpe. Iz njegovih riječi razabrao sam, da traži neke fotografije, pak sam ga za to uveo u fotografsku sobu, gdje sam mu pokazao hrpe negativa, koji se odnose na događaje za vrijeme rata u Bijeljini. On je od fotografske sobe ponio ključ, a da nije slike napose pregledavao. Pri odlasku dozvolio mi je u ime odbora potpunu slobodu kretanja. No poslije podne istoga dana došli su opet u moj stan, direktor gimnazije Simić⁴⁴ i inženjir okružne oblasti Kragujac, te mi saopštili, da dolaze fotografsku sobu premetati. Tom prilikom su mi rekli, da se govori, da su neke osobe smaknute za mojega službovanja u Bijeljini i da ja o tome slike posjedujem. Obadva ona gospodina počеше zatim kopati među negativima, vadeći na milu volju pojedine ploče, premda sam ih upozoravao, da to nije potrebno, jer da su svi snimci registrovani u indeksu koji sam im predložio, a većinom predmete i slike označene i na kuvertama u kojima ploče leže. Upozorio sam ih i na to da oni negativni kao cjelina čine jedno djelo historičke vrijednosti, te se rat ne može prosuđivati po pojedinim slikama. No oni su opet samo neko desetak ploča povadili, među ostalima sliku o smaknuću jednog špijuna i sliku dječjeg poklonstva pred poprsjem cara Franje Josipa I. U pogledu one prve slike tražili su da vide vješala, smaknutoga i t.d. te se nisu mogli dosta načuditi da se to na slici u opće ne vidi, koje predoduje samo masu svijeta, koja je, povodeći se za svojim niskim instinktom, došla da se naslađuje na tuđim mukama, dakle ništa više već obični document humain. A u pogledu one druge slike nisam mogao odmah, da im smisao protumačim, jer se vide na ploči dječaci s mačevima u ruci, djevojčice na koljenima, a u pozadini poprsje carsko a sve to među drvećem i publikom, što i sam u onom času nisam razumio. Gospoda su po mačevima - *lucus a non lucendo* - zaključivala na značenje djece pred carskim poprsjem, dočim je smisao, kako sam poslije u svome opravdanju na odbor istaknuo, sasvim bezazlen, jer se radi o jednom običnoj dječjoj zabavi, koja je bila priređena u korist Bugarskoga crvenoga krsta u parku vojnog logora po upravi Narodne osnovne škole i koja je zabava zaključena živom slikom, kod koje dječaci stoje poklonstvenu stražu pred poprsjem Njegovo Veličanstva s mačevima u ruci a djevojčice kleče.

Na večer istoga dana na šetnji u čaršiji prišapnuo mi je nadporučnik Vojvodić na čelu neke deseterice gardista, da mi ima izručiti jedan nalog odbora Narodnoga vijeća i da u tu svrhu s njim pođem u Okružnu oblast. Stigavši tamo saopštio mi je da je primio nalog internirati me u kuli Okružnog suda, nakon česa se iz svih uredovnih soba pomolio veći broj ondje konsignovanih do zuba naoružanih gardista. Pošto sam se po odredbi profesora Ortnera imao kod kuće neko dvadesetak puta kupati u ugljičnoj kiselini, a okupao sam se onda tek nekoliko puta, zamolio sam nadporučnika da od odbora isposluje privolu, da ostanem u stanu interniran, da liječenje dovršim, ali mi molba nije ni podastarta

⁴¹ Benko je bio kotarski predstojnik u Bijeljini (Jagodina odnosno Svetozarevo) do jeseni 1914. godine kada je propala austro-ugarska ofenziva i Srbija prešla u napad, zauzevši i Mačvu i polovicu Srijema..

⁴² Polovicom 1915. komandu nad jugoistočnim bojištem preuzeo je Berlin na čelu s Hindenburgom, te je sada izvršen veliki napad na Srbiju sa strane Dunava i Srbi su se morali povlačiti prema jugu zemlje i kroz Albaniju do otoka Krfa gdje su ih onda antantini brodovi prevezli u Italiju i Francusku. Na tom zbjeugu velike patnje uzelo je učešće oko 400.000 Srba i mnogi su stradali bez hrane i vode ali i od napada nekih Albanaca..

⁴³ Okružni upravitelj u Bihaću.

⁴⁴ Nikola Simić bio je 1921. direktor Velike gimnazije u Bihaću.

a kamo li uslišana. Stigavši u kulu Okružnog suda našao sam onde podpukovnika Hurkiewiczza, koji je već jednu noć bio interniran u samostanu Milosrdnih sestara a sada u kulu dopremljen. Tamo smo dobili zajedno sobu u ženskom odjeljenju uznika gdje smo ležali do 22. novembra, dakle 20 dana. Soba je imala daske za ležanje i jednu posudu vode. To je bio cijeli namještaj. Taj su namještaj odbornici zvali udobnim komforom.

Prvih dana našeg zatvora bilo nam je dozvoljeno razgovarati se s našim familijama kad im se je prohtjelo. Ali kroz neko vrijeme dozvolio im je Odbor posjećivati nas samo od 4 do pola pet poslije podne, dočim su strane osobe smjele doći samo uz privolu Odbora, a ta se je redovito uskraćivala. Drugi ili treći dan iza našeg pritvora saopćeno nam je sa strane Odbora i to lično po predsjedniku Radoviću, a isto tako i našim gospođama, da protiv nas apsolutno ništa ne predleži i da smo zatvoreni jedino u interesu naše osobne sigurnosti, pošto smo toliko omraženi, da bi nas kad bi iz kuće izišli netko sigurno ubio. Meni je na primjedbu, da bi u zaštitu života mogao biti interniran i u mome stanu, i da sigurnost života nije uvjetovana kućnim premetačinama, odgovoreno da to nije moguće, jer da ima odviše ulaza na zgradi Okružne oblasti a premalo gardista na raspolaganje. I protiv nas osobno pooštrevane su svakim danom mjere, jer dok smo prije mogli slobodno kretati se u avliji hapsane, bili smo kasnije podvrgnuti propisima kućnoga reda kao i ostali hapšenici. Kad sam jednog dana u povodu atake srca po liječničkoj odredbi za jednu noć u bolnicu proveden, proveo je jedan gardista s puškom i bajonetom cijelu noć na mojem krevetu. Tako smo proveli u uzama 18 dana a da nam niko nije saopćio šta protiv nas predleži i da se provode razni izvidi, već smo naprotiv ostavljeni u vjerovanju da ovdje ležimo samo u navodnom interesu naših života. S leđa su se oborili na mene, šapćući svakom, da prihvati za kamenje, da me utuku, kao da sam kroz 20 godina svog službovanja samo zulumčario. Kako sam obaviješten naredila je Narodna Vlada dva puta da se pustim na slobodu, ali Odbor tih naloga nije poslušao. Nama je pače s nekih strana nekoliko puta kazivano da Bihać ne potpada u opće pod Sarajevo, već samo pod Zagreb i da prema tomu Narodna vlada ništa naređivati ne može. I ine glasine donošene su nam. Tako na pr. da će Odbori biti i sudovi, da će se okružne oblasti ukinuti i t.d.⁴⁵ Ali i vjerovanje u slobodu nije nam do temelja oduzeto, te nam je na pr. jednoga dana saopćio profesor Jovan da ćemo one iste noći ili najkasnije kroz dan dva biti pod pratnjom u galopu otpremljeni u Zavalje na ličkobosanskoj granici i to ne samo nas dvojica već i kotarski predstojnik Šutić, koji je isto tako svrnut, premda nije bio interniran.

Nakon moje internacije nije se, kao što već spomenuh, niko za nas brinuo, te prema tomu nisam imao nikakove veze ni sa svojim bivšim uredom, Okružnom oblasti. Tamo je Odbor poslao sudskoga savjetnika Kolečkoga, koji nije mene zvao da od mene ured u redu primi, kao što sam to ponudio, već je sam, savjetujući se sa službenicima Okružne oblasti, ex offo ured primio i otpočeo s upravom. Kad sam vidio da me niko ne pita i niko ne dolazi rekao sam gospođi⁴⁶ da uzme sve ono što je god ležalo knjiga, računa i inih stvari u mojoj radnoj sobi do kancelarije i da sve to preda sudskom savjetniku Kolečkom, što je ona i učinila. O predaji sastavljeni su zapisnici a o samom predmetu govoriću kasnije.

Pošto je međutim kotarski predstojnik prijedorski, Emilijan Blažeković, imenovan okružnim predstojnikom za Bihać, predao je Kolečki njemu ured. I opet je kod mene u prisutnosti moje gospođe preduzimana kućna premetačina, kod koje nije ostao kamen na kamenu. Provodili su je odbornici Hordinski i Aleksić u prisutnosti dvojice činovnika Okružne oblasti, oficijala Križa i šumarnika Bulbuka. Cijela je kuća prekopana, svaka stvar pet puta okrenuta. Naročito tražili su jednu mašinsku pušku, koju da navodno posjedujem. Tom je prilikom opet odneseno mnogo raznih stvari, sve moje literarne bilješke, pače i prazni tuljci od šrapnela, u kojima se cvijeće drži i koji s komadima odnesenih granata služe na uspomenu onih burnih dana septembra 1914. kad je Bijeljina ležala pod teškom topničkom vatrom.

⁴⁵ Bosna i Hercegovina je bila podijeljena na 6 okružja: sarajevski, banjalučki, bihaćki, tuzlanski, travnički i mostarski.

⁴⁶ Supruga Artura Benka bila je Marija Dostal, rođena 29. travnja 1874. u Grazu

Nakon 18 dana, jednog podneva, došao je k nama državni odvjetnik Pajk i donio spise koji su sadržavali nekoliko točaka radi kojih se okrivljujemo, te smo bili pozvani da se u tom pogledu napose opravdamo. Kao rok dozvoljeno nam je vrijeme do pola 5 poslije podne. Ja sam u tom kratkom roku odgovorio na pojedine točke djelomično diktirajući školskom nadzorniku Plehlu, a djelomično pišući sam na mašini. Moje opravdanje prileži spisu koji je Odboru vraćen.

Evo nekih 8 točaka radi kojih me Odbor okrivljuje: 1. Odbor navodi, da je tišler⁴⁷ Mate Ivelić radio kod Okružne oblasti i da sam ga ja, pošto s njegovim radom nisam zadovoljan bio, naružio, da nije primio potpune plate i da mu je po mojoj odredbi, kao što je to svojevremeno bilo i objavljeno u *Jutarnjem listu*, kotarski ured oduzeo krušnu kartu. Ja sam u svome opravdanju naveo da je Ivelić doista u zgradi Okružne oblasti radio i da nije svoga posla onako obavio kao što je to trebalo i kako se je sam toliko puta hvalio. Jednom prilikom, vrativši se sa službenoga puta, naružio sam ga doista, ali ne možda pogrđnim riječima, već predbacujući mu samohvalu koja ne stoji ni u kakvom skladu s liferovanim⁴⁸ poslom. Ivelić je nakon toga otišao rekavši da se neda sekirati, a da se nije više povratio. Usprkos svega toga plaćena mu je cijela zarada, premda je jedan dio po njemu neobavljenog posla morao dovršiti tišler Raechelli. O cijelom stvari izišao je u *Jutarnjem listu* članak koji istinu izvrće i Ivelića kao žrtvu prikazuje. Iz istoga povoda obratio se je Ivelić i na bivšega poglavara zemlje barona Sarkotića⁴⁹ te je na tu prijavu na vladu referirano. Kotarski predstojnik Šutić izvijestio je na poziv okružne oblasti, da nije samo Iveliću oduzeo krušne karte, već još nekolicini zgodnijih⁵⁰ građana, i to s razloga, što su zalihe hrane bile sasvim neznatne, te je ono što je kotarski ured raspolagao trebalo podijeliti među najnužnije i najsiriromašnije, dočim je Ivelić mogao nabaviti si potrebno brašno, kao što su to činili prije i kasnije mnogi zgodniji građani, iz pogranične Like za jeftin novac i to tim lakše, što je cijela odredba kotarskog ureda bila izdana samo za nekoliko dana. Iz svega toga se vidi da je Ivelića kod njegove svojevremene prijave rukovodila jedino mržnja i koristoljublje, potonje tangirano time, da nisam dozvolio, da za nevaljani posao primi sistematski skup novac;

2. Odbor navodi, da me okrivljuje, da sam kao kotarski predstojnik u Bijeljini skrivio smrt od neko dvadesetak Srba i to time što sam navodno dotičnike radi davanja znakova neprijatelju prijavljivao vojnim sudovima.⁵¹ Kao što u svome opravdanju kratko navedoh obješen je za cijelo vrijeme rata u Bijeljini samo jedan jedini čovjek i to špijun Pero Simić-Elinić, koji je došao preko Drine da uhodari i kojega je knez, Srbin, Gjoja Ivanović iz Obarske, kad je došao da i njega nagovara, vlastoručno svezao i oružnicima izručio, koji su ga predali vojnom sudu od kojega je na smrt osuđen i obješen. Osim njega nije nitko više vješan. Gotovo godinu dana poslije toga slučaja, koji se je dogodio odmah iza početka rata, trebao je biti smaknut drugi jedan na smrt osuđeni delinkvent, neki Mujo Blehonja, radi davanja znakova neprijatelju, paleći svječiće božićnjeg drvca i propuštajući svjetla kroz stakla džepne električne lampice, kao što mi je to prijavio kapetan Suhaj od generalnog stožera, koji je poslije u Beogradu služio ne navodeći ime delinkventa. Blehonji, koji je trebao već biti obješen, te se je skupila svjetina i krvnik stajao kraj vješala, spasio sam život odaslavši dvojicu mojih konceptualnih činovnika, pristava Demirovića i Gjurgjevića, pred Ratni sud, gdje su u moje ime očitovali, da je delinkvent neubrojiv, tako te je na slobodu pušten. General Kalić donio mi je osobno corpora delicti. - Da sam prijavljivao Srbe koji su navodno davali znakove ratnim sudovima, ne samo da nije istina, već je to i u samoj organizaciji tadašnje postupka vojnih vlasti neosnovano. U ono vrijeme boravili su

⁴⁷ Stolar.

⁴⁸ Izvršenim poslom.

⁴⁹ Barun Stjepan Sarkotić od Lovčena, (Sinac kraj Otočca, 4. X. 1868 - Beč, 16. X. 1939) zapovijedao je od 1912. hrvatsko-slavonskim domobranstvom u Zagrebu. Kao vojni namjesnik Bosne i Hercegovine, te Dalmacije od 1915. ušao je s Austro-Ugarskom vojskom u Crnu Goru. Bio je umirovljen od Narodnog vijeća Države SHS u studenom 1918. a jedno je vrijeme bio zatvoren kao i bivši hrvatski ban barun Pavao Rauch. Nastanio se kasnije Beču gdje se je uključio u rad grupe emigranata koji su radili na rušenju Karađorđevićeve jugoslavenske države.

⁵⁰ Zgodniji je sinonim za imućniji.

⁵¹ Odnosi se na 1914 godinu kada su Srbi uspješno ušli s vojskom u Srijem i Mačvu.

u području kotara bijeljinskoga 13 kor(pusa)a (8, 13 i Krausov), te su vojne komande raspolagale vlastitom poljskom žandarmerijom a bilo im je podčinjeno i b(osansko) h(ercegovačko) oružništvo, tako te su primali prijave iz prve ruke a ne do kotarskog ureda.

Ja ne samo da nisam nikoga prijavljivao, već sam se pače zauzimao gdje sam god mogao za jadne i nevoljne te sam uglavnom radi mojega zauzimanja za evakuirane podrinjskih sela u logorima interniranih, tražeći od mjesnog zapovjednika Kokotovića⁵², da se odredi, kako bi se bolesni, žene i djeca smjestili po obližnjim kućama i pustili iz logora, navukao na sebe mržnju 13. kor(pus)a, naročito zlog zapovjednika barona Rhemena koji me je odonda sistematski progonio i protiv mene žalbu na Zemaljsku vladu predao u kojoj se teško objeđujem i od koje sam se jedva obranio. Vojne komande postupale su u opće u svakom pogledu potpuno samostalno. Političke vlasti bile su u kraj potisnute, te nije za njih nitko ni pitao. Ista takova prava arogiralo si je ne samo vodno oružničko zapovjedništvo pod zloglasnim ritmajstorom Antonom Filipovićem⁵³, već i svako postajno zapovjedništvo. Tako su oružničke postaje uzimale na milu volju taoce a da političke vlasti ni pitane nisu, te sam radi toga postupka došao u sukob s ritmajstorom Filipovićem koji mi je postao najljući neprijatelj. Mnogo je osoba zatvoreno i internirano, pače iz Bijeljine otpremljeno, a da mjesna politička vlast ne samo nije upitana, već ni obaviještena. O takovima raznim samovoljama izvjestio sam prezidij⁵⁴ Zemaljske vlade u seriji izvješća, koja sadržaju mnoge potankosti, Iz svega toga se vidi da sam činio svoju čovječansku dužnost prema svakomu, ako su mi i bile sputane ruke.

Kako sam od jednog odbornika čuo doletio je geometar Krsto Marić, dodijeljen kotarskom uredu u Bihaću, pred Odbor odmah nakon njegovog konstituisanja i podigao protiv mene tužbu, da sam, kao što je to prije obrađeno, prouzrokovao smrt nekih Srba, a govorilo se je po gradu, da sam jednoga i vlastoručno vješao, o kojim nedjelima da i fotografije kod mene leže, što je sve poteklo iz kuhinje Marićeve. Marić je donio pred Odbor i pismenu optužnicu, koju je morao davno prije sastaviti i koja je sadržavala nekoliko točaka, ali je, kao što sam od jednog odbornika izvješten, nestala je sa stola na misteriozan način. Marić je bio dodijeljen u godini 1914. kao katastralni elev⁵⁵ kotarskom uredu u Bijeljini. Njegova je žena bila učiteljica u tamošnjoj srpskoj školi. Pošto se je on vazda, a i onda na nepotreban način izlagao, povukao je naskoro na sebe pozornost oružničkih i vojnih komandi, koje su tražile da se ukloni. Stoga razloga bio je Marić kroz jedan dva dana interniran u jednoj uredovnoj sobi kotarskoga ureda, i na prijedlog potonjega premješten u Bihać. Njegova prijava pred Odborom bila je dakle očiti čin osvete. Da si je on toga svjestan bio dokazuje okolnost, da je, kad je prijavu podnosio, kao što sam od jednog odbornika obaviješten, naočito pitao sumnjam li na njega da je on moju internaciju prouzrokovao. - Da sam ja njemu, kao što to on navodi, prigodom vješanja Pere Simića - Eličića rekao, da će tako i on i svi drugi Srbi biti obješeni, gola je osvada i ničim motovisana. Jer već sam odgoj, koji sam primio ne dozvoljava mi da se takvim nedostojnim prijetnjama poslužim.

3. Odbor navodi da je pop Popović iz Hogjaša nekoliko puta zavezanih očiju vođen na strijeljanje. S time u savezu navodi se kako je postupak s taocima i interniranima bio nehuman; da su internirani u vojnom logoru, među njima i sveštenici, morali obavljati nedostojne poslove, kupiti rukama konjsku balegu; da im je saobraćaj s familijama bio otežčan i da sam ja sve molbe rodbine, da se s interniranima sastanu, osorno odbijao. Kao što sam u svome opravdanju naveo nije mi uopće poznato, da je pop Popović svezanih očiju na strijeljanje vođen, te mi ni sam nije nikada ništa o tome govorio, ako sam se i toliko puta poslije svega toga s njima sastajao i u opće dobro pazio. Poznato mi je međutim

⁵² Nikola Kokotović, mjesni zapovjednik Bijeljine U ime Vlade narodnog vijeća SHS za narodnu obranu kao domobranski pukovnik imenovao je Viktora Zlocha radi organiziranog odlaska austrougarske vojske iz Bosne. -(Zlatko MATIJEVIĆ, *Narodno vijeće SHS u Zagrebu 1918.-1919.*, Zagreb 2008, 369.) Očito je Kokotović napredovao od majora honvedskih (mađarskih) jedinica u domobranskog pukovnika u vrlo kratko vrijeme.

⁵³ Neki kapetan 53 pješačke pukovnije Anton Filipović je 25. siječnja 1919. dodijeljen u Bjelovar 16. pješačkoj pukovniji. (*Vjesnik naredaba*, 180).

⁵⁴ Predsjedništvo.

⁵⁵ Elev - pripravnik.

da su vojne komande običavale taoce i zarobljenika prigodom vojnih operacija, ako ih je trebalo negdje odvesti, voditi zavezanih očiju. - Što se pak tiče talaca i interniranih, to oni nisu stajali u opće nikada u ovlasti kotarskog ureda već isključivo u ovlasti vojnih i oružničkih zapovjedništava. Jedan jedini puta zamolio sam ritmajstora Filipovića da me povede u vojni logor k interniranima da se s njima porazgovorim, te je i to bilo vojnom zapovjedništvu krivo kada je ritmajstora na odgovornost zvalo. Poznato mi je da se je s interniranima u vojnom logoru⁵⁶ nedolično postupalo, te sam saznajući za to intervenirao kod tamošnjeg direktnog zapovjednika interniranih nadporučnika Fleischera.⁵⁷ Ako se je dotičnik i ogradio protiv toga da se civilne vlasti miješaju u njegov djelokrug, opet je moja intervencija u toliko pomogla, da se je postupak ublažio. No kako su vojne komande i nadalje svoju zadaću shvaćale, vidi se na pr. iz toga, da je nadporučnik Fleischer držao kod sebe ključeve pravoslavne crkve i nije ih htio izručiti ni na Vaskrs, ni na moju intervenciju, ni na intervenciju provizornog administratora popa Gjoke Opalića, već je zahtijevao da sam ili njegov zamjenik crkvu otvori.

4. Odbor navodi, da je Gjorgje Kašiković, šustar iz Bihaća prijavio, kako je neki Branko Erić pušten iz logora interniranih u Žegaru⁵⁸ nakon što je meni na poziv žene svoje potpisao mjenicu od 6000 K(runu).⁵⁹ Kao što sam onda naveo tvrdim i danas, da nisam nikada u svom životu nikome ni mjenice potpisao ni tražio da je drugi meni potpiše, tako te je ona cijela stvar puka izmišljotina. Jer da je kakva mjenica potpisana morala bi negdje biti, morao bi je neko eskomptirati. U ostalom živim od uvijek u sređenim financijskim prilikama. Žena Branka Erića bila je kći školskoga upravitelja Majstorčevića u Dvorovima te su ona i njezin otac nekoliko puta molili da se Branko Erić pusti. Možda da sam im dao savjet da poruče Branku Eriću da kao najbogatiji seljak u kotaru bijeljinskom upiše nešto ratnoga zajma i možda da je on to učinio pak su jezici od obligacije ratnog zajma učinile mjenicu.⁶⁰ Svakako je Erić pušten na slobodu iz gospodarstveni razloga pošto ima golem posjed a malo radnih sila.

5. Prigodom treće kućne premetačine kod koje je svaka stvar u tančine prekopavana, nađeno je kod mene i životnih namirnica, brašna, šećera, kafe, pirinča, zejtina,⁶¹ masti, sapuna i šterke⁶², pak Odbor pita odakle ove stvari. Ja sam odgovorio da sam sve te stvari donio iz kotara bijeljinskoga gdje je i danas, kako čujem, a kako li onda, bilo svega na pretek. Krušne karte nisu nikako postojale, već je ono nešto činovnika i građana koji nisu sami producenti, dobivalo brašna po potrebi iz konzumnog magazina. Pošto je kotar Bijeljinski dao u razdoblju od marta 1914. do jeseni 1916. zemlji ukupno 1700 vagona hrane to je jasno, da je i ondje još dosta ostalo. Naveo sam naročito da sam sve te životne namirnice kupio pod istim cijenama kao i ostali svijet i to brašno iz konzumnog magazina, pirinač od trgovca Arpada Weila i iz konzumnog magazina, kafe i šećer od trgovaca Filipa Almoslina i Laze M. Pape, a zejtin od sina Simona Firsta. Ono nešto masti što je kod mene nađeno potječe od vlastitog krmka. Šterka je od Laze M. Pape. A sapun je moja gospođa sama kuhala.

Dva odbornika Narodnog vijeća i to trgovac Aleksić i još jedan dođoše iz onog povoda k meni u kulu i pozvaše me da im životne namirnice prodam, saopštivši mi ujedno da je Narodna vlada реквизиciju svake ruke ukinula i da prema tome ne će ni mojih životnih namirnica rekvirirati. Upitavši me za cijenu i dali privoljujem da im hranu prodam, rekao sam, da se obrate na moju gospođu, koja je zatim dozvana. U stvari odgovorio sam da životne namirnice trebam za sebe i pošto sam ja u zatvoru a gospoda odbornici nosioci vlasti, te da se o kupoprodajnom ugovoru govoriti ne može. Međutim

⁵⁶ Vjerojatno logor u Žegaru kraj Bihaća u kojem su držani i osuđenici osuđeni po Okružnom sudu u Bihaću

⁵⁷ Vjerojatno Fleischer zaposlen poslije rata kao inspektor Središnjeg ureda za osiguranje radnika za osiguranike drvne industrije.

⁵⁸ Logor Žegar bio je kraj Bihaća i tu su bili zatvoreni mnogi kojima je suđeno na Okružnom sudu u Bihaću.

⁵⁹ Nečitki broj.

⁶⁰ Rat se je financirao uglavnom zajmovima i bilo je tijekom rata sedam upisa pri čemu se od bogatijih tražilo da svota upisana u zajam odgovara njihovom materijalnom stanju.

⁶¹ ulja.

⁶² Krumpirovo brašno kojim se širkalo bijelo rublje, posteljina i muške bijele košulje kako bi se ukrutile.

da sam pripravan nešto prepustiti uz primjerene cijene, ako mi se ostavi za vlastitu potrebu koliko gospođa navede. Naveo sam i naročito, da očekujem posjet majke,⁶³ koja je gotovo godinu dana kod mene u Bijeljini bila i posjet svasti, što opet iziskuje više služinčadi. Brašna je bilo svega neko 400 kg, kafe 5 kg, šećera 200 kg, zejtina 20 flaša po 7 dl, masti 8 kg te nešto pirinča, sapuna i šterke. Aleksić je tražio da mu se prepusti roba uz maksimalne odnosno samovoljne cijene, brašno po 1 K/runu/ 50 h/elera/, šećer po 3 K 60 h za 1 kg, zejtin flaša po 10 K, rekavši da će ostaviti gospođi moj 15 kg šećera, 150 kg brašna i nešto zejtina. U tom smislu napisao je Aleksić i primjedb u dotični zapisnik, premda na tu odredbu niti smo pristali, niti smo zapisnika potpisali. I kafu je htio prvobitno Aleksić da uzme pod cijenu od 20 K po kg a tražio je i sapun i šterku. Premda je roba kupljena još u razdoblju od 1914. do 1917., opet su cijene bile i onda djelomično više, a treba priračunati i trošak sanduka, trošak tišlera⁶⁴ koji je stvari zapakivao i troškove transporta od Bijeljine do Bihaća, gdje se roba samo od Novoga vozi 71 km. na kolima. Kako uostalom Aleksić shvaća slobodu, vidi se iz toga, da je dan poslije treće kućne premetačine osvanuo iznebuha u mojem stanu i ondje u prisutnosti moje gospođe koja je sjedila s okružnim predstojnikom Blažekovićem, iz jedne košare izvukao tuce klupki špage, koja mi služi za šivanje mebli kod selenja, rekavši, da je tu špagu već jučer primijetio i da je treba, ne davši ni potvrde ni para. Mjesto da se razmeće frazama o slobodi, bilo bi za mnogoga bolje, da pročita knjigu Stuarta Milla⁶⁵ "On liberty" koju je Njegovo Veličanstvo Kralj Petar preveo na srpsko-hrvatski, davši i tijem uzvišeni primjer svog osobnog shvaćanja o slobodi naroda i individua.⁶⁶ Aleksić je saopštio gospođi jedan dan prije mog odpremljenja u Sarajevo, da će doći da one neke stvari ponese u 5 sati poslije podne. Ali pošto nije došao svela je to moja gospođa na intervenciju kod okružnoga predstojnika Blažekovića i na moje posredovanje kod odbornika državnog odvjetnika Pajka da se od one namjere odustane. Predveče došao je posjednik Hotela National Golubović i saopćio gospođi u mojoj prisutnosti da je poslan od Odbora da kupi ono životnih namirnica. Gospođa mu je tada prodala 270 kg brašna, 100 kg šećera, 4 flaše zejtina i 5 kg kave. Usprkos toga traži sada Odbor putem ovdašnjeg vladinog povjerenika izvršenje nekakvoga kupoprodajnoga ugovora i naknadu nekakvih troškova, iz česa svega proizlazi namjera Odbora, nastaviti sa šikanama,⁶⁷ kojih sam i dosada bio žrtva. Jer ako ne postoji rekvizicija ni za koga i ako maksimalne cijene ne stoje na snazi, zar da imaju krijepost samo za mene u cijeloj zemlji? A o kupoprodajnom ugovoru ne može biti govora pošto svaki ugovor iziskuje konsens obiju kompaciscenata⁶⁸, a konsens je opet uvjetovan slobodom volje koja ne može predležati kod čovjeka koji je zatvoren.

6. Prigodom treće kućne premetačine tražili su izaslanici odbora naročito jednu mašinsku pušku, o čemu sam već i prije govorio. U mojem posjedu nalazilo se je neko 5-6 pušaka, među njima jedna prastara kremenjača, nešto sitnog oružja, remen jedne mašinske puške, nešto naboj, praznih tuljaka od šrapnela raznih kalibara, te nekoliko komada od eksplodiranih granata. Puške su vlasništvo grofa Franje Bethlena, koji je kao nadporučnik služio u 9. husarskoj pukovniji i bio moj dobar prijatelj. To mi je oružje poslao Bethlen na dva puta da ga čuvam kod sebe kako bi ga posije rata mogao ponijeti na svoj posjed u Sedmogradskoj. Onda je Bethlen bio na ratištu u Srbiji. Kasnije je sa svojim eskadronom otišao u Voloniju, gdje ga je kod jednog izvida, na još neprotumačen način, nestalo, te se i danas nezna je li živ ili mrtav. Ja nisam nikada držao u kući svojoj ni oružja ni koža od životinja, pošto ni jedno ni drugo ne volim, te nisam prema tome ni za rata nastojao da si ikakovo oružje nabavim. Posjedujem jedino jednu Browning pištolju koju sam 1910. prigodom naređenog obligatornog unifor-

⁶³ Majka Artura Benka je vukla porijeklo pod starog bosanskog plemstva.

⁶⁴ Tišler njem., stolar.

⁶⁵ John Stuart Mill, (1806-1873) engleski filozof i ekonom. Srpski kralj Petar I. Karađorđević (1903-1921) kao knez u emigraciji preveo njegovu knjigu *Exay on Liberty* (Esej o slobodi), želeći time iskazati svoja demokratska uvjerenja i namjeru da demokraciju uvede u Srbiju.

⁶⁶ Petar I. Karađorđević je tijekom svog boravka u Parizu preveo knjigu Joh Stuart Milla "O slobodi"

⁶⁷ Teroriziranje.

⁶⁸ Dogovor obje strane,

misanja činovnika kupio kod Tilleru u Sarajevu a i tu mi je pištolju kasnije Odbor oduzeo. Ono oružje Bethlenovo ležalo je kod mene neko vrijeme. A kad je u junu 1915. vojna situacija postala sasvim kritična te sam i svoje pokućstvo morao u Zagreb da otpremim, dao sam i ono pušaka spakovati u dva sanduka, koji su zajedno s ostalim stvarima u Zagrebu kod Ohrensteina i Spitzera⁶⁹ pohranjeni bili. Kad su se posije godinu dana ostale stvari vratile, strigla su i ona dva sanduka, ali ih kao i ostale stvari, nisam raspakivao, već su sasvim netaknuti preveženi u Bihać, gdje su odmah odnešeni na tavan, da ondje leže, u kojem stanju ih je i Odbor zatekao. Samo iz jednoga sanduka izvadio je podvornik Stipe Ivanić jednu pušku kad sam jednoć u pratnji predstojnika Šutića i načelnika Bišćevića⁷⁰ išao na Buk na Uni. Što se pak tiče tuljaka od šrapnela, to su većinom darovi poklonjeni mojoj gospođi i meni od raznih oficira, a ima takovih tuljaka, osobito na granici, gotovo u svakoj kući. Većinom se drži u njima cvijeće. Komadi od granata su lične uspomene na one eksplozije koje su se prigodom bombardovanja Bijeljine dogodile nad našim glavama, te su mi dotični komadi još vrući doneseni.

7. Sve fotografske ploče, koje mi je Odbor poslao, da ih protumačim i koje su u svoje vrijeme direktor Simić i inženjer Kragujac odnijeli, protumačio sam napisavši točan sadržaj na kuvertama, u koje su položene. Tu su među ostalima bile i dvije slike na kojima se pred gradskom vijećnicom na glavnom trgu u Bijeljini vidi stup sličan vješalima, a na jedno slici vidi se čovjek kao da je zapeo o onaj stup, što su neka gospoda shvatila kao da neko na stupu visi, dočim je to obično prolaznik, koji je u nešto naglijoj kretnji fiksiran moment-snimkom u času dotične vehementne kretnje. Na pločama se vidi kao nit, žica, koja vodi u kapiju vijećnice. Taj stup nisu vješala već naprava kućnog vodovoda gonjenog električnim motorom, što je sve uređeno za visoke vojne komande, koje su bile smještene u vijećnici, a onom žicom dovodila se je električna struja. Tako su se sve fotografske ploče pokazale kao sasvim bezazlene.

8. Odbor Narodnog vijeća u Krupi javio je Odboru u Bihaću da je okružna oblast tamošnjem aprovizacijom mjestu zaračunala u ime transporta za dobavljenu pšenicu svotu od 120.000 K. To je ili lapsus calami ili obična izmišljotina, jer takvi troškovi nikada zaračunati nisu. Pošto Odbor krupski na to nadovezuje, da tu poslovi sigurno nisu sasvim čisti, to neka u svrhu obeskrepljenja posluži slijedeće obrazloženje. Pošto hrana kojom je raspolagao Zavod za promet životnih namirnica nije dostajala, da se pokriju potrebe cijele zemlje legalnim putem, to su pojedinci, fizičke i jurističke osobe, bili prisiljeni, da si na kakav bilo način dobave kriomčarenu hranu iz Ugarske ili Slavonije. No to kriomčarenje otelo je maha, željeznički vozovi bili su kriomčarima, koji su robu obično na leđima nosili, toliko prenatrpani da su hrvatske pogranične vlasti bile prisiljene kod bosanskih vlasti remonstrovati,⁷¹ što je sve ponukalo zemaljsku vladu da u februaru 1918. sazove u Sarajevo konferenciju okružnih i svih pograničnih kotarskih predstojnika sa sjevera zemlje, kako bi se pitanje kriomčarenja hrane nas kakav bilo način regulisalo. U dotičnoj konferenciji predsjedao je tadašnji zamjenik poglavara zemlje, pl. Gjurović.⁷² Svi su prisutni saslušani. Ja sam bio jedini koji sam zastupao stanovništvo, da nije podesno povjeriti kriomčarenje i s time skopčanu kupnju i prodaju robe vlastima, već da bi bilo bolje ostaviti to i nadalje privatnicima i trgovcima. No moje stanovništvo nije našlo odaziva te je na predlog vlade zaključeno da se u napredak ima pojedincima, bilo fizičkim osobama bilo korporacijama, svako kriomčarenje zabraniti, a pogranične vlasti da preuzmu zadaću na podesan način, a pomoću svojih emisara, krpomčarenu robu u većim količinama dobavljati, magazinirati i pasivnim

⁶⁹ Ohrenstein i Spitzer velika židovska otpremnička i skladišna tvrtka u Zagrebu.

⁷⁰ Muhamedbeg Bišćević načelnik Bihaća bio je sin Gani-bega iz Račića kod Bihaća i potomak stare ugledne bosanske obitelji koja vuče porijeklo od Hrusten bega i Ferhad-paše Sokolovića i loza im se može pratiti od 16. stoljeća. Bišćevići su uglavnom živjeli u Bihaću i okolici ali su im posjedi bili mali. Poslije 1918. su potpuno osiromašili likvidiranjem kmetskih odnosa proglasom o agrarnoj reformi. (Husnija KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. g.*, Zagreb 2001, doktorska disertacija, 207, 210.211, 214. 216)

⁷¹ Podnijeti pritužbu.

⁷² Maksima Đurkovića nalazimo 17. listopada 1918. u sastavu Narodnog vijeća svih južnoslavenskih zemalja u Monarhiji kao predstavnika Bosne.

djelovima zemlje posredovanjem okružnih oblasti prodavati. U istom predmetu sazvao sam po odredi vladinoj konferencu kotarskih predstojnika u Bihać, gdje im je stanovište vlade saopćeno i gdje su poučeni da će u napredak kriomčarenju robu nabavljati jedino pogranični kotarski uredi i ispostave, od kojih će imati svoju potrebu pokriti posredovanjem okružne oblasti. Pošto međutim Bihać leži nasličkoj granici, to usprkos svih tih odredaba i zabrane kriomčarenja kroz pojedince, nisam branio da i konzumenti i neki trgovci hranu iz Like švercuju i nepometeno prodaju. Potrebu hrane povrh onih količina koje je Zavod za promet životnih namirnica pojedinim kotarevima u izgled stavio, najavili su kotarski predstojnici pri konferenci te su njihovi podaci služili kao ključ kod poznije repartacije dobavljene robe. Pošto mi regulisanje pitanja o prometu kriomčarene robe meritornih nije bilo po volji, to se nisam ni zauzimao da ista nabavim. No međutim je načelnik bihaćki, Muhamedbeg Bišćević, koji je bio član Zemaljskoga prehranbenoga vijeća i koji je ispred okružja bihaćkoga i banjalučkoga pratio u predmetu dobave hrane poglavara zemlje barona Sarkotića u Beč i Budimpeštu, bez predhodnog sporazuma s Okružnom oblasti, osigurao posredovanjem Zavoda za promet životnih namirnica kod kotarskog ureda u Brčkom najprije 12 a zatim još 3, dakle svega 15 vagona pšenice za cijelo okružje bihaćko, o čemu je Zavod za promet životnih namirnica Okružnu oblast i pismeno obavijestio. Tu je robu trebalo sada dobiti i konsumu privesti. Ovdje unaprijed, boljeg razumjevanja radi, ističem, da treba dobro razlikovati među legalnom robom koju je zavod za promet životnih namirnica od ugarske vlade dobivao i pojedinim kotarevima ustupao, i ilegalnom robom, koja se je u smislu odredaba zemaljske vlade imala posredovanjem Okružne oblasti raspačavati. Kod one robe finansira cijeli posao Zavod za promet životnih namirnica te se eventualni gubitci imaju pokreti iz rezervnog fonda. Drukčije ovdje. Kod kriomčarene robe trebalo je hranu od pograničnih kotarskih ureda za gotov novac kupiti i tako prodati da se ne dogode gubitci, koji ni u kakvom fondu nisu imali pokrića. Prema tome imala je Okružna oblast tri zadaće: 1. Robu dobiti; 2. Posao finansirati i 3. konzum regulisati.

Što se tiče dobave robe naređeno je svim kotarskim uredima da se vreće koje stoje na raspolaganju otpreme bezodvlačno na speditera Rechnitzera u Bosanskom Novom,⁷³ te je sam Rechnitzer odposlan u Bečko da robu primi. Tu se je međutim već prije nego što će prvi vagon biti primljen dogodila nezgoda, da je nestalo nekoliko stotina vreća u vrijednosti od 15.000 K, a reklamacija kotarskog ureda bihaćkoga kod željezničkih oblasti je do danas bez uspjeha ostala. U povodu pomanjkanja vreća natovario je Rechnitzer bez sporazuma sa Okružnom oblasti 3 vagona pšenice a la rinfusa, čime je pošiljku velikoj pogibelji izvrgao. Kasnije je Rechnitzera u Brčkom zamijenio kotarski predstojnik Muhamedbeg Kulenović,⁷⁴ koji je ostatak robe odande i otpremio. Ne samo, da su izaslanici dobivali visoke dnevnice, već je trebalo robu i pratiti, a bilo je i velikih troškova prije natovarenja, naročito raznih gratifikacija u korist željezničkih službenika.

Finansovanje provedeno je pomoću Krajiške banke u Bihaću.⁷⁵ Najprije je kotarski ured pokušao posao finansirati pomoću nekih trgovaca. Ali pošto je međutim stigla naredba zemaljske vlade, koja se postavila suglasno s utanačenjem na konferenci, na stanovište, da cijeli posao imaju obavljati vlasti, sazvao sam jednu skupštinu k Okružnoj oblasti, na koju sam zovnuo sve interesovane i ondje im protumačio stanovište vladino, te odredbe, koje stupaju na snagu u pogledu kriomčarene robe. Tu je naročito prisutnima na njihovu molbu saopćeno da, kao što to već prije spomenutih pojedinci mogu kriomčarenju robu dobavljati iz Like što su mnogi trgovci poslije i učinili, tako te su postojala tri tržišta, jedno uredovno za legalnu robu, jedno uredovno za ilegalnu robu i jedno privatno za kriomčarenju

⁷³ Aleksandar Rechnitzer je 1921. bio špediter u Bihaću.

⁷⁴ Muhamedbeg Kulenović (1869-1926) bio je otac poznatog političara u međuratnom razdoblju Džafer-bega i dr. Osman-beg Kulenovića. a pripadao je jednoj od najrazgranatijih i najbogatijih begovskih obitelji u Bosanskoj krajini koji su upravljali i drugim dijelovima bosanske zemlje.. Njihova je moć bila velika a po predaji su potomci Mihajla Kulina ali je vjerojatnije da su došli u Bosnu prilikom osmanskog napuštanja Udline, i da su stekli velike posjede u Bosni.. (H. KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi*, 332. 336)

⁷⁵ Krajiška banka u Bihaću osnovana je 1. X. 1913. s glavnicom od 500.000 kruna koja je 1919. utrostručena. Pripadala je u interesnu sferu Bosanske banke u Sarajevu.

robu pojedinaca. Pošto je robu trebalo odmah platiti to je finansovanje uređeno na taj način, da je Krajiška banka⁷⁶ dozvolila Okružnoj oblasti neograničeni kredit iz kojega su na njezin nalog po dotičnoj banci posredovanjem mjesnih novčanih zavoda, naročito filijale Privredne zemaljske banke u Brčkom, pojedini plateži obavljani. Prema tome vodila je Krajiška banka knjigu o cijelom poslu.

Sam konzum robe je ovako uređen, da su u cijelome okružju postavljena posebna aprovizacijona mjesta. Kako se je htjelo principiuelno izbjeći tome, da se legalna i kriomčarena roba bilo u magazini-ma bilo u poslovnim knjigama miješaju, odredio sam da u onim kotarevima gdje legalna aprovizacija leži u rukama kotarskih pripomoćnih zaklada ili kotarskog ureda, imaju promet kriomčarenom robom preuzeti gradske općine, a u onim kotarevima, gdje legalna aprovizacija leži u rukama gradskih općina imaju promet kriomčarenom robom preuzeti trgovački konsorciji sastavljeni ad hoc.⁷⁷ Vodstvo cijeloga posla povjerio sam gradskom načelniku Muhamedbegu Bišćeviću u Bihaću kao članu Zemaljskog prehranbenog vijeća. U samom Bihaću leži legalna aprovizacija u rukama Kotarske pripomoćne zaklade tako te je uprava kriomčarene robe zapala gradsku općinu. Samo poslovanje provedeno je analogno kao kod Kotarske pripomoćne zaklade te su kao magazineri i knjigovođe bili upotrebljeni bilježnik Mejaški i iupravitelj elektrane Brezelnik.

Kod Okružne oblasti vodio je neku vrstu kontrolne knjige prema formularu tako zvanih Verлага oficijal Križ.⁷⁸ Ja sam samo davao direktive i tro u sporazumu s načelnikom, koji je robu i osigurao, te s kotarskim predstojnikom, koji je bio upućen u aprovizacione prilike na mjesnom tržištu. Kako oprije spomenuh trebalo je posao tako voditi da se nikakovi gubitci ne dogode. A jer nije bilo na raspolaganje nikakvoga rezervnoga fonda, bila je kalkulacija cijena od eminentne važnosti. U tom pogledu preslušani su i načelnik i kotarski predstojnik, te su cijene onako određene kako su to oni predložili. Držalo se je pred očima da je već bilo gubitka na vrećama, da se je roba počela a la rinfuza⁷⁹ slati i da će eventualno biti još i drugih gubitaka. Cijene su bile opet niže nego one kod trgovaca kriomčarene robe, koji su u nekim slučajevima čisto lihvarski postupali, tako te im je najposlije morala mjesna oblast daljnje prodavanje zabraniti, a njihove je još zalihe gradska općina u svoj magazin preuzela, i robu im pod onu cijenu otkupila, koju su kao nabavnu naveli.

No do zaključenja računa po Krajiškoj banci nije se još uvijek znalo kako posao stoji, te je tek nakon konačnog raspačanja robe u cijelom okružju i zaključenja računa po Krajiškoj banki ustanovljeno, da ukupni višak, koji nije identičan s dobitkom, iznosi neko 155.000 K. Što je god postignutog viška bilo u aprovizacionim poslovima u okružju, nije upotrebjeno nigdje u mjesnu korist, već je namijenjeno kasnijim investicijama. Tako je naročito Centrala kotarske pripomoćne zaklade više postignute u pojedinim kotarevima koncentrisala u svojim rukama, da ih poslije kakvoj bilo svrhi namijeni. I u samom Bihaću ležala je aprovizacija u rukama Kotarske pripomoćne zaklade, pak i tamo nije postignut višak upotrebljen u korist kotara. Odlučili smo dakle da postignut višak, u koliko po odbitku eventualnih naknadnih troškova ostane raspoloživ, upotrijebimo za investicije okružja, naročito u okružnom mjestu. Ali prije nego što su se mogle konačne odluke donijeti, trebalo je teren pripravit. Najprije se imalo ustanoviti kakove su investicije od najpreče potrebe. Pred očima trebalo si je držati naročito takve investicije koje bi služile interesima cijeloga okružja, jer je i višak postignut u cijelom okružju. Sazvao sam dakle jednu konferencu kojoj su među ostalima prisustvovali kotarski predstojnik Šutić, načelnik Bišćević, gradski savjetnik Hahn, upravitelj elektrane Brezelnik i neki drugi, te je ovdje ustanovljeno a poslije i očevitom na licu mjesta utvrđeno da bi u gradu trebalo:

⁷⁶ Krajiška banka u Bihaću osnovana je 1913. s glavnicom od 500.000 kruna.

⁷⁷ Sastavljeni za kratkoročno obavljanje određenog posla

⁷⁸ Možda Lacko Križ koji je sudjelovao u Povjerenstvu koje je poslano u Pulu da preuzme ratnu mornaricu Austro-Ugarske monarhije. U Povjerenstvu su bili dr. Ane Tresić-Pavičić, Vilim Bukšeg, dr. Ivan Čok, dr. Lovro Skalfer, dr. Mirko Vratović, fregatni kapetan Metod Koch i Mario Krmpotić, a od bečke vlade pomorski kapetan Adolf Schmidt. (Petar PEKIĆ, *Propast Austro-Ugarske monarhije i postanak nasljednih država*, Subotica 1937., 273).

⁷⁹ U sipkom stanju, bez pakiranja.

1. Sagraditi jedan zavod za čišćenje od ušiju, što je vlada s obzirom na epidemije posljednjih godina toliko puta tražila. Taj bi se zavod imao podignuti kraj Gradske bolnice;
2. Adaptirati jedan mlin s područja grada⁸⁰ na taj način da bi postao sposoban producirati i fino brašno, što do sada nije bilo moguće, tako te se je samo proizvodilo brašno s mekinjama, i to u korist cijeloga okružja pošto nigdje podesnih mlinova nema. Pri tomu uzimalo se je u obzir, da Bihać raspolaže električnom snagom, koja se dobiva s pomoću rijeke Une, dakle gotovo bez ikakvoga troška.
3. Zasuti jarak gradskog bedema između gradske vijećnice i elektrane koji narušava sanitarne prilike u gradu a mogao bi se jeftino zasuti pošto ima općinskih zemljišta u blizini odakle bi se materijal dovesti mogao, a mogle bi se upotrijebiti tračnice i kolica, koja stoje u upotrebi kod gradnje željeznice Novi - Bihać.⁸¹
4. Podignuti jedan javni zahod na glavnome trgu, koji je od preke nužde, prema modernim zahtjevima higijene i u suglasju s načelima salubriteta;⁸²
5. Sagraditi jedno ljetno kupalište, da se građanstvo više ne skida pod vedrim nebom i po obližnjim mlinovima, što se sve već odavno želi;
6. Po mogućnosti sagraditi jedno zimsko kupalište u kojemu bi se naročito širim slojevima naroda pružila prilika jeftinog kupanja;
7. Urediti jedno kino za narod i mladež, dakle u odgojne svrhe, što bi se tim lakše i jeftinije moglo provesti, što treba samo nabaviti aparat, dočim sve ostalo stoji bezplatno na raspolaganje, dvorana u hotelu, električno svjetlo gradske elektrane i njezini službenici kao operateri.

No prije nego što se moglo misli na detaljnu izradu i provedbu investicionog programa, trebalo je pokupiti informacije u pogledu građevnog materijala, ostalih potrepština i cijena. U tu svrhu izaslanici su u Beču u augustu 1918. građevinski savjetnik Hahn i upravitelj elektrane Brezelnik da potrebne informacije pakupe a na njihovo raspolaganje naznačena im je putem Bankvereina u Beču svota od neko više od 20.000 K. Samo u ogledu zavoda za čišćenje od ušiju i u pogledu kina ovlaštene su bili izaslanici da sklope konačne ugovore radi liferacije, dočim su u ostalim predmetima imali najprije pokupiti potrebne informacije. No izaslanici su se vratili bez osobitog pozitivnog uspjeha, te je jedino Brezelnik kaparisao firmu Jordan da svotom od 2.000 K radi nabave kinoaparata, a građevinski savjetnik Hahn je osigurao neke potrebštine za zavod za čišćenje od ušiju. Račune o potrošenom novcu imali su predložiti oficijalu Križu. Kako sam međutim vidio iz spisa i od samoga građevnoga savjetnika Hahna ovdje u Sarajevu, kamo je međutim premješten, čuo, nije on položio detaljnog računa, što treba još da učini. O cijelom poslovanju od osiguranja pšenice po načelniku Muhamed begu Bišćeviću pa kroz sve daljnje stadije ovog posla, izvješćivano je na vladu nekoliko puta, a imao sam prilike da u stvari prigodom svoga boravka u Sarajevu u augustu 1918. i usmeno izvijestim. Obadva izaslanika vratila su se iz Beča 11. augusta dočim sad ja već na 17. nastupio dvomjesečni dopust s kojega sam se 25. oktobra vratio, pošto mi je bolesti radi po ministarstvu dopust produljen. Kroz ono 6 dana od povratka izaslanika do mogega otputovanja nisam imao vremena da se detaljno dadnem izvijestiti, te sam samo u glavnom izaslanike saslušao i građevnog savjetnika Hahna ovlastio da s gradnjom zavoda za čišćenje od ušiju otpočne i ljetno kupatilo na Uni sagradi, koje je i učinjeno s troškom od 6.000 K. Za zavod za čišćenje od ušiju počela se je peći cigla od betona. Znao sam da gradska općina želi kupiti za grad cirkularne testere za pilenje drva u koju svrhu je upravitelj Brezelnik trebao putovati u Beč. Pa pošto su svi poslovi u pogledu pripreme provođenje investicionog programa zapeli mislio sam da će biti podesno da eventualno sam osobno intervenišem. Pak pošto sam bio u Beču na liječenju po odredbama profesora Ortnera radi afekcije srca, to sam zamolio kon-

⁸⁰ U Bihaću su radila pet mlina, ali niti jedan nije bio moderan mlin koji je mogao davati više vrsti brašna. Sve su to bili vodenički mlinovi za jednostavnu meljavu.

⁸¹ Ova pruga sagrađena je tek 1948. godine jer sve što je načinjeno do Prvoga svjetskog rata razneseno je i razoreno u ratnim i poslijeratnim godinama.

⁸² zdravlja.

cem septembra Okružnu oblast telegrafički, da spremi u Beč upravitelja Brezelnika i opet analogno kao i u augustu doznači na Bankverein⁸³ svotu od 20.000 K. Iz te svote imali su se kao i početkom augusta platiti eventualni predujmovi odnosno kupovna cijena za one investicije, koje su se pokazale provedive. Brezelnik je u Beč došao i pokušao da posao, koji, međutim u Sarajevo premješteni građevni savjetnik Hahn nije dovršio, nastavi. Ali u povodu zaoštrene vojne i političke situacije u cijelom svijetu, pokazale su se nove poteškoće, te su i njegovi pokušaji djelomično zapeli a djelomično bezuspješni ostali. Tako među ostalim nije mogao da osigura ni kaparisani⁸⁴ kinoaparat premda je nabrojeno puta firmi Jordan dolazio, a i sam lično sam liferovanje urgirao.

Paralelno s ovom investicionom akcijom pokrenuta je u ljeto 1918. jedna druga akcija. Kako bi se pomoglo činovnicima i službenicima u pogledu što jeftinije i uspješnije aprovizacije, priveo sam u život posebnu činovničku organizaciju, koja se je vrlo korisna pokazala, tako te su sve tužbe iz krugova činovničkih, koje su bile zaredale, od jednoć prestale. Osokoljeni tim uspjehom obratili su se činovnici pod vodstvom predsjednika Okružnoga suda na mene, da se pokrene druga akcija, koja bi omogućila činovnicima i službenicima nabavu potrebne manufakturne robe za njih i njihove porodice. U tu svrhu spremio sam najprije na sve urede cirkulare,⁸⁵ kojima su bili priklopljeni arci, u koje je svaki službenik mogao upisati svoju najnužniju potrebu. Nabava roba bila je tako zamišljena, da dva trgovca koja su na to pristala i to Ivković i Levi odu u neke veće gradove Austrije i Ugarske te ondje pomoću popratnih pisama Okružne oblasti nabave robe koliko mogu. Ta roba imala je kod njih činovnicima na dispoziciju ostati, koji su je mogli u roku od nekoliko mjeseci iskupiti, a ostala bi im na slobodno raspolaganje, ako se u utanačenom roku ne bi iskupila, bilo odjedared bilo u obrocima. Zarada trgovčeva ležala bi u nekoj proviziji a u glavnom u tome da bi robu koju bi s pomoću popratnih pisama vlasti uz jeftinije cijene kupili, mogli, kad bi im konačno ostala, uz običajne cijene, dakle uz veći dobitak, prodati. Ivković je iskočio iz akcije te je Monte Levi sam u Monarhiju otputovao providen potrebnim papirima Okružne oblasti na Dolnjeaustrijsko namjesništvo i druge neke oblasti. No premda je bio u Beču, Pešti, Pragu i Innsbrucku, vratio se je bez robe javivši pri svome povratku, da mu je svugdje rečeno, da za sada ništa dobiti ne može, pošto je centrala u Sarajevu veće količine nabavila. U povodu zaoštrene vojne i političke situacije po cijelom svijetu a napose u Austrougarskoj te na domaku mira i od njeg strepeći, pokazale su se i na manufakturnom tržištu neke promjene, te se počela javljati mnoga sakrivena roba. Kako Brezelnik od onih na Bankverein otposlanih 20.000 K nije ništa potrošio, odlučio sam jedan dio te svote upotrijebiti za nabavu manufakturnih proizvoda na tajnom tržištu, i to u prvom redu za potrebu vlastitih činovnika. Na takozvane "Bezugscheine"⁸⁶ nije se moglo ništa kupiti, jer ne samo da su vlasti izdavanje Bezugscheina uskraćivale, već je i roba koja se je na taj način dobivala, bila kvalitativno sasvim slaba a po cijeni veoma skupa. Tako sam kupio robe za svotu od 9580 K. Tu je robu imao Monte Levi po utanačenju iskupiti i rasprodati. Ja nisam mogao unaprijed znati, da će se 1. novembra dogoditi državni prevrat, a pošto sam se 26. oktobra vratio stajalo mi je tek nekoliko dana na raspolaganje, koje sam vrijeme potrošio u nastupne vizite, konference s nekim istaknutim ličnostima, neodgodive zvanične poslove i provedenje bar površne revizije kroz 2 mjeseca moje odsutnosti stiglih spisa i računa. Međutim Levija, kad sam ga u tom poslu zvao, nije ni bilo, jer je otišao u Zavalje. Dne 2. novembra sam već bio interniran, tako te mi nije preostalo vremena da posao sredim. Kako sam već prije spomenuo nije privremeni po odboru Narodnog vijeća postavljeni okružni upravitelj, sudski savjetnik Kolečki od mene formalno predanje ureda tražio, već je sam primitak ureda ex offio udesio. Tako sam bio prisiljen zamoliti gospodu, da ona Kolečkom preda sve knjige, račune i stvari, koje su ležale na pisaćem stolu moje radne sobe. Uz to poslao sam Kolečkom i obračun pogledom na prije označenu svotu od 20.000 K. Račun je bio obložen

⁸³ Bankverein je imala sjedište u Beču, ali je imala filijale u Zagrebu u Jurišićevoj ulici i u Sarajevu. Poslije 1918. je likvidirana.

⁸⁴ Kaparisati znači dati predujam, odnosno osigurati kupovinu prije konačne isplate kupnje.

⁸⁵ Okružnice.

⁸⁶ Potrošne točkice

namirama kao priložima. U isto vrijeme predala je moja gospođa i gotov novac a k tomu i 3.000 K u obligacijama ratnoga zajma i to 2.000 K u samim obligacijama, a 1000 K u provizornoj namiri agencije Zemaljske banke u Bihaću⁸⁷ o uplaćenju svoti od 1000 K.

Kolecki nije razumio zašto moja gospođa ne predaje gotov novac, a ja nisam upitan, da stvar obrazložim. A evo kako je to bilo. Kada sam pošao u Beč ponio sam sobom i nešto ratnih obligacija, da ih za slučaj potrebe mogu da prodam, što sam doista i učinio, a ostavio sam kod kuće one 3.000 K kao gvozdenu rezervu. Kada sam sastavljajući račun s onim 20.000 K htio 3.000 K koje su ležale u mojem ormaru, kod banke prodati, uskratila je ona eskomptovanje, kao što je u opće svaka isplata novca bila obustavljena tako te sam morao mjesto novca one papire prodati. Da će 1. novembra doći prevrat, da će banke eskomptovanje ratnih obligacija i isplata novca uskratiti, nisam mogao predviđati, što sve ne mijenja ništa na činjenici, da su obligacije bile prije prevrata isto što i gotov novac, a kako sam izvješćen, mogu se i danas prodati kod Austro-Ugarske banke uz vrlo povoljan tečaj. Međutim sam položio 193 K više kao razliku između tečaja i nominalne vrijednosti. Već sam nekoliko puta spomenuo da sam od onoga časa kad sam u kuli pritvoren, izgubio svaki kontakt s okružnom oblasti i u opće s vanjskim svijetom, a i moja gospođa bila je u njezinom stanu od cijeloga svijeta otkinuta, djelomično radi prirodnog izbjegavanja i kukavštine pojedinaca, a djelomično po naročitoj odredbi Odbora. Kako bi Kolecki bio u stvari što bolje upućen, poslao sam mu osim obračuna jedan komentar, u kojemu sam među ostalim naveo, da je Monto Levi imao one stvari iskupiti, ali da ću ih i ja uvijek uzeti natrag pod istu svotu, koja je za njih i uplaćena. Monto Levi je vidio prevrat, prepaio se eventualne pljačke, gledao prodmane trgovačke konjunktore, pa kad sam ga zovnuo k sebi, da onu robu iskupi, odgovorio mi je, da mu to otac, koji njegov cijeli posao finansuje, sada ne dozvoljava. Nakon toga pozvao je Kolecki mene da ja one stvari iskupim, koje su međutim po Okružnoj oblasti prizvani vještaci iz grada procijenili za nešto više od 2000 K jeftinije, nego što je roba plaćena, navodeći da cijene padaju. Ja sam odgovorio da momentano cijele svote položiti ne mogu, ali neka se roba izruči mojoj gospođi, pak će je ona prodati i cijelu svotu položiti. Državni odvjetnik Pajk došao je zatim k meni i ponudio mi da diferencu položim u gotovom, a roba da se proda onim trgovcima - vještacima pod cijenu koju oni procijeniše. Ako mi i roba nije izručena, da je prodam, opet nisam mogao pristati na to, da se proda onim trgovcima, navodeći da ne vidim razloga zašto da za nekoliko hiljada kruna štetujem. Kad je poslije već stigao okružni predstojnik Blažeković ponudila ga je moja gospođa cijelom svotom, da joj onu robu izruči, a učinio sam to isto i ja preko državnoga odvjetnika Pajka. No Blažeković je ponudu odbio tvrdeći da iskupljenje nije potrebno, jer da će on robu spremati na centralu u Sarajevu da je kupi, a ako bi ta kupnja odbila, da je još uvijek kupiti mogu.

Odbor Narodnoga vijeća dao je pregledati sve račune i kod Krajiške banke i kod Okružne oblasti po vještacima, direktoru agencije Zemaljske banke i jednom financijskom činovniku, te su dotičnici kod pregledavanja ustanovili manjak od 2.000 K. Najprije su došli mene pitati, da im taj manjak protumačim. Ja sam im odgovorio, da nikada ni jednim helerom⁸⁸ upravljao nisam, da nisam vodio ni knjiga ni računa, i to ne samo u ovom poslu nego u opće nikada, da su svi novci Okružne oblasti vazda pohranjeni u bankama i da ni heler ne leži u uredovnoj kasi, tako te onaj manjak protumačiti ne mogu. Drugi dan su vještaci račune još jednom pregledali i sve u redu pronašli, ustanovivši, da predleži računska pogreška, što mi je državni odvjetnik Pajk odmah i saopćio.

Čemu dakle prigovara Odbor? Meni nisu poznati sjednički zapisnici, ali sam pozvan da protumačim najprije ukupno poslovanje, a napose rukovanje s ono 20.000 K i povratak onih 3.000 K u obligacijama, iz čega proizlazi, da odbor u tom pravcu mene tereti. Ja sam ukupno poslovanje u ovome cijelome predmetu u najmanje detalje obrazložio bivšem zamjeniku poglavara zemlje pl. Gjurmoviću

⁸⁷ Landesbank für Bosnien und Herzegovina u Sarajevu bila je najveća banka za području Bosne i Hercegovina a imala je podružnicu i u Bihaću. Osnovana je 1895. od Wiener Bankvereina i Mađarske banke za industriju i trgovinu. Ta je banka preuzela i Štedionicu u Bjeljini preko koja je financirala poljoprivrednu produkciju i izvoz iz tog područja na do 1915. godine.

⁸⁸ Heller je sinonim za sitan novac paru.

kao vrhovnom civilnom šefu bivše bosanske uprave, pak mi je on rekao da u mojemu poslovanju ne vidi apsolutno ni najmanje krivice. A svakako treba onaj slučaj prosugjivati *ex tunc*. Višak koji je postignut u povodu prometa sa pšenicom nije nikakav aprovizacioni novac, već dobitak jednog posla koji se odnosi na cijelo okružje. Da se je postignuti višak i htio upotrijebiti u eventualne aprovizacione svrhe, ne bi to moguće bilo pošto onda nije bilo više hrane na raspolaganju, a bio je već i rok odmaknuo. Investicioni program sastavljen je u interesu cijeloga okružja, te je sasvim prirodno, da je trebalo izvide provesti i naročite informacije u pogledu materijala i cijena pokupiti, prije no što se sastavi konačni program i elaborati vladi predložiti. Ljetno kupatilo trebalo je pak sagraditi odmah pošto je bilo nestalo daske, pak se poslije u opće ne bi bilo moglo dograditi

9. Podvornici Okružne oblasti Stipče Ivankić, Ivo Dujmović i Mustafa Piralić poslali su mi jedno pismo u koje Okružnog suda, u kojem mi do znanja stavljaju da su kad sam došao za okružnoga upravitelja u Bihać pomogli ponijeti mi moje stvari u stan, i kad se je taj nakon nekoliko mjeseci uređivao pomogli stvari raspakovati pak traže da im u ime nadnice u tu svrhu latim svotu od 315 K, jer da će me inače predati Narodnom vijeću. Pošto nisam isplatio predali su tužbu Odboru, koji me i radi toga na odgovornost zove. Kao što sam onda rekao, kažem i danas da sam pripravan tužiteljima, koji su za cijelo vrijeme mogla službovanja u Bihaću primali mnogo dobrote iz moje ruke, dati primjerenu nagradu za njihov trud.

Evo ovdje cijelog materijala kojim me odbor tereti. Pohvatan jedva jedvice po zraku, pun tergiverzacije,⁸⁹ nije ga ni Odbor sam meritorno držao važnim. Politički činio sam svoju dužnost u okviru mogućnosti. Administrativno gledao sam, da dovedem u sklad zakone s interesima cjeline i pojedinaca. Nikad se nisam obazirao na sebe. Da sam htio da se bogatim, imao sam dosta prilike u Bijeljini. Ali sam vazda bio idealista i prezirao materijalizam kao podlogu javnog i privatnog rada. Da Odbor nije ništa držao do onog materijala proizlazi i iz toga, da je državni odvjetnik Pajk na dan prije mogeg otpremljenja u Sarajevo došao nekako pred večer k meni u kulu i saopćio mi ispred Odbora da cijeli pokupljeni materijal koji je imao služiti kao podloga prijave protiv mene, ne sadržaje ništa što bi me i u kojem pogledu teretiti moglo, pa da ću zato kroz 2 sata biti pušten na neograničenu slobodu. No opet me je upitao želim li poslužiti se potpunom slobodom kretanja, našto sam odgovorio, da kao i dosada, mislim samo o podne šetati u Sokolac a na večer po čaršiji. Premda sam se već spremio na odlazak, i premda mi je u duši odlanulo od svih onih patnja koje sam prebolio, opet je vjerovanje u učinjenu obavijest ostalo ludom radovanje, jer prodoše mnogi satovi i cijela noć, a niko ne pristupi, da me iz tamnice izvede. Tek drugi dan prije podne, 21. novembra osvanu odbornik, odvjetnički concipienat Dr. Huseinbeg H. Selimbegović kod mene i potpukovnika Burkwiczca u kuli i saopći nam da ćemo po zaključku Odbora sutradan biti otpremljeni u Sarajevo, gdje se imamo predati Narodnoj vladi. Odbor je spontano zaključio dozvoliti mojoj gospođi, da me u Sarajevo prati. Da sredim privatne poslove dozvolio mi je Odbor svega 2 sata, koje sam vrijeme u pratnji dviju gardista proveo u privatnom stanu. Kao što već nekoliko puta spomenuh, prispio je međutim u Bihać novoimenovani okružni predstojnik Blažeković koji je onoga popodneva, kad sam kod kuće sređivao svoje privatne poslove, od moje gospođe zatražio da mu ustupi stan. Nama su ostavljene 2 soba u koje su sve stvari, pokućstvo, haljine, rublje, cipele, knjige i ini kućni pribor na milu volju samo onako pobacane, gdje i danas leže. Pošto je moja gospođa bila odcijepljena od cijeloga svijeta a ostavila ju je u nuždi i vlastita služinčad, te niko k njoj nije smio da dolazi, te je naročito činovničkim gospođama bilo zabranjeno obići je, nije bila kadra da išta spakuje, tako te me taj posao tek čeka. Drugi dan u jutro 22. novembra htio je okružni predstojnik Blažeković doći u kulu da se od mene oprosti, ali mu ključar nije dao unći jer nije imao dozvole od Odbora. Nakon nekog vremena stiže pred kulu neko 20 gardista i jedan poručnik, koji mene i potpukovnika Burkwiczca po nalogu Odbora najprije pozvaše da predamo oružje ako uza se imamo, jer da će se na nama preduzeti tjelesna premetačina, a onda nas digoše u jedan teretni automobil u kojem pred očima dozvanih znatiželjnika otputovasmo preko

⁸⁹ Protivnosti.

Krupe u Novi⁹⁰. U Krupi je nekoliko naručenih žena nabacivalo se blatom na moju gospođu. Kad smo stigli u Sarajevo dogodilo se je slučajno da je na stanici desio se bivši zamjenik poglavara zemlje pl. Gjurković, koji je sa mnom nešto govoriti htio, ali mu je to jedan gardist odmah zabranio. I usput bili smo od gardista Stojanovića izvrgnuti duševnim patnjama, jer nas je cijelo vrijeme prema dozvanim putnicima nazivao mrtvacima, kazivajući kako čuva mrtvu stražu itd. U Sarajevu smo preveženi u Hotel Evropu gdje smo kod zaključanih vrata prenoćili a drugi dan predani u ovdašnju direkciju policije. Tamo smo neko vrijeme sjedili a zatim su došla dva detektiva da nas vode državnom odvjetniku, pak pošto ga nije bilo, predadoše nas u hapsanu okružnog suda gdje ostasmo sve do idućeg dana u jutro, kad nas državni odvjetnik Janočka nakon kratkog usmenog preslušanja po nalogu predsjednika Narodne vlade na slobodu pusti, primjetivši da smo već jučer nakon stignuća u Sarajevo trebali biti pušteni, ali je to pogreškom jednog policijskog činovnika izostalo. Ujedno nam je rečeno da se do daljnje odredbe iz Sarajeva ne udaljujemo.

Kakvi su motivi rukovodili odbornike koji na meni provedoše tako strašan čin lične mržnje i osвете? Animus je proziran, jer se podigla kuka i motika. Treba me utući ako je ikako moguće. Ako ne, raniti me, da mi ostanu podrezana krila. Sjena moja pala je na Bihać još iz Bijeljine, gdje sam kao kotarski predstojnik sproveo punih 6 godina. Tamo sam došavši imao najprije izravnati teški spor među činovništvom i oficirskim korom tamošnjeg garnizona. Zatim posredovati u čestim i za državni mir pogibelnim pograničnim sukobima među javnim organima i stanovništvom Bosne i kraljevine Srbije. Ti su sukobi učestali i kao asistencija⁹¹ služile su s bosanske strane vazda sve čete bijeljinskog garnizona. Iza toga došle su dvije epidemije od kolere. U godini 1912. balkanski rat s političkim zaoštrenjem odnosa među Srbijom i Austro-Ugarskom monarhijom. Najposlije u godini 1914. svjetski rat koji je odpočeo na granici kotara bijeljinskoga jer je prvi mrtvac, poručnik Schmidt sa 6 momaka na 28. jula već pao na Bujuklić Adi U kratko vrijeme nagomilala se je vojska u Bijeljini, te sam prvih dana jednoć u odsustvu vojske bio od brigadira Lawrovskoga postavljen prigodom jednog alarma i zapovjednikom grada. Kroz neko vrijeme slegla su se dva korpusa. 8. i 13. u kotaru, došao je prvi uzmak 22. augusta, nakon kojega je za neko vrijeme i vrhovna armijska komanda u Bijeljini došla i tri kora⁹² opet ondje ostala. Počeo je takozvani pozicioni rat sa svom depresijom duša, koju redovito za sobom povodi. Političke vlasti potisnute su sasvim u kraj, što najbolje ilustrira primjer, da je 13. kor, pošto sam se nekoliko puta izlagao za ove ili one pojedince, ove ili one grupe, podvrgnuo korespondencu kotarskog ureda vojnoj cenzuri, tako te sam sve službene komade u otvorenim kuvertama slao i primao. Navodim samo među ostalima nekoliko primjera mojeg zalaganja: za učitelja Simu Mirkovića u Trnjacima kojega sam spasio od smrti, jer je stajao pod optužbom radi umorstva ni kriv ni dužan, a bio je već i od Zemaljske vlade otpušten; sukob s pukovnikom 11. pješačke pukovnije, koji je došao k meni u ured s prijetnjom da će učiniti krvoproliće u srpskoj varoši ako se ne prestane na njegovu pukovnicu iz zasjede pucati, koje sam zlo spriječio zalažući glavu svoju kod zbornog zapovjednika za stanovnike srpske varoši i garantujući za to da oružja ondje nema; Slučaj u Tetimi gdje je grofu Erdödyju⁹³ iz zasjede navodno prostrijeljena ruka pak je trebalo naći krivca, što ataki njegova eskadrona nije pošlo za rukom, te sam dobio nalog da 10 talaca odmah iz Tetine dignem i svezane u Bijeljini dovesti dadnem, što nisam učinio već sam dao provesti istragu po oružničkoj postaji u Čeliću koja je nedužnost optuženog stanovništva dokazala; sukob s majorom Kokotovićem od 10. honvedske husarske pukovnije, od kojega sam kao mjesnog zapovjednika tražio da se s interniranim stanovnicima podrinskih sela humano postupa i da se naročito ženama, djeci i bolesnima dozvoli smjestiti se po pograničnim kućama, radi čega me je poznije guverner beogradski baron Rho-

⁹⁰ Bosanski Novi.

⁹¹ Pomoć.

⁹² Kor je kraći naziv za korpus.

⁹³ Grof Stjepan Erdödy bio je također ratovao u okolici Bijeljine te je zapisao svoja sjećanja u dnevniku koji je samo dijelom o objavljen. (Andrej ČEBOTAREV, Prvi svjetski rat u očima grofa Stjepana Erdödyja, *Gazop-hilatium*, 2/1995, br. 1-2, 33-58).

men, osobno na odgovornost zvaao i to u prisutnosti svojega šefa generalnog štaba pukovnika Zeitlera,⁹⁴ na uvredljiv i nedoličan način. za protoprezbitera Zahariju Popovića za kojega se nisam prestao zalagati sve do njegovog konačnog oslobođenja, tako te je nekoliko puta pušten i zatvaran, a sve zato jer je sastavio opis doline Sapne i spremio ga Dr. Cvijiću⁹⁵ profesoru univerziteta beogradskoga na cenzuru; kapelana Matijaševića, koji je po želji svoga župnika Jovića i ritmajstora Filipovića trebao radi jedne izjave pune simpatija za Francesku i to učinjene za kućnim stolom, biti u lancima otpremljen u Tuzlu, što sam teškom mukom spriječio. Lako je služiti političkom činovniku u sredini vojske pobjednice, al je teško u sredini vojske poražene. A vojska na Drini doživljavala je samo poraz za porazom dočim je krivce za svoju nesposobnost tražila među organima civilne vlasti i narodom. Koliko sam imao muka da svojim uplivom, koliko mi je još u opće ostao sačuvan, na stranputicama, preko podčinjenih organa, jer mi je direktan saobraćaj radi nemilosti u koju sam kod barona Rhomena pao, bio nemoguć, osvjedočim dotične komande, koje su htjele da dignu u Janji neko pedesetak talaca Srba i Muslimana, što ispod zemlje na nekakav misteriozan način, navodno na Morse aparatima daju znakove, da je takovo signalizovanje od ljudi prostih i neukih a priori isključeno. A kakav je to težak posao može se najbolje prosuđivati po slučaju Muje Blehonje o kojem sam već govorio i koji je posjed bezazlene električne džepne lampe i nekoliko svijećica imao životom da plati da ga nisam ispod vješala spasio. U Bijeljini stvorio se je jedan konzorcij kojemu je stajao na čelu oružnički ritmajstor Anton Filipović a pripadao mu je i pokojni župnik Jović i neki drugi, kojih se spominjem. Taj si je konzorcij učinio zadaćom provoditi gadna djela osvete, te ako sam i mnogo nešto mogao da spriječim; što je moj upliv bio manji, opadala je i mogućnost da dalje zlo sprječavam. Gdje će ljudi koji su godine 1914. bili internirani ili stajali po strani, a danas većinom sjede u odborima Narodnih vijeća moći prosuditi kakovu je zadaću imao da izvrši jedan politički šef na tako eksponovanom mjestu kao što je moje bilo i osobito držeći si pred očima da je u ono vrijeme zemaljska vlada bila iz javnoga života gotovo sasvim eliminovana. Zar bi inače samo jedan jedini čovjek bio usred tolikih krvi žednih četa obješen i to ovaj jedini nakon redovito provedenoga postupka? Samo mojem ličnom zalaganju, dobrom glasu našeg imena i ljubavi prema zemlji i narodu ima se zahvaliti da je cijela ona tako strašna gega⁹⁶ prošla po narod bez krvi i smrti, samo u internacijama i zatvorima. Koliko puta su zapovjednici dolazili k meni odnosno poručivali mi po posrednicima, da će za slučaj i najmanjeg meteža dati postrjeljati sve taoce; koliko puta mi je poručivao baron Rhemen i to jednoć zvanično po civilnom komesaru Špunu Stričiću⁹⁷, da će dati u narod pucati ako samo jedan čovjek Bijeljini bez njegove privole ostavi; kolike su suze prolele porodice talaca kod žene moje a da nisu nikada ostale bez utjehe. Sve te obitelji spriječio sam usprkos svoga narušenoga i pogaženog upliva tvrdom voljom u vršenju dužnosti prema narodu momu, pak ako mi to danas i niko ne priznaje, opet je historična istina pred Bogom i svijetom. Danas nakon tolikog vremena lako je tražiti krivca kao što se u novinama prstom upire u odgovornog urednika. Vojni i oružnički zapovjednici koji su nedjela činili ili htjeli da čine, razpršili su se po cijelom svijetu, a ja sam jedini ostao od odgovornih faktora ondašnje ere. Šta zna Krsto Marić geometer bihački, koji me je, kako spomenuh, odmah nakon konstituisanja odbora Narodnog vijeća bihačkoga optužio da sam prouzrokovao smrt tolikim Srbima, kad je on odmah u početku rata bio iz Bijeljine premješten i o teškim trzavicama koje su slijedile isto tako ništa nezna ko ni ostali svijet koji nije bio svjedok svojim očima. Trebalo bi pisati historično djelo, da se opišu svi događaji koji su se ondje preda mnom odigrali naročito pogledom na njihov kontinuitet. Jer teške brige za mene kao političkog šefa nisu prestale do posljednjega časa u kojem sam Bjeljinu ostavio,

⁹⁴ Zeitler je vjerojatno bio rođak predsjednika austrijske vlade Seidlera 1917. godine.

⁹⁵ Dr. Jovan Cvijić (1865.-1927), vodeći geograf Kraljevine Srbije, koji je pojam Balkana proširio sve do Save a onda se je pod Balkan počela podvoditi čitava Hrvatska pa čak i Slovenija premda u tim krajevima nema ni traga od balkanskog gorja. Bio je predsjednik Srpske akademije znanosti i umjetnosti i dugogodišnji predavač na fakultetu u Beogradu.

⁹⁶ Gega, nepoznat izraz za strašna događanja i nevolje..

⁹⁷ Civilni komesar Špun Stričić bio je orođen s obitelji Mažuranić.

tako da danas, obazirući se natrag, mogu mirno da kažem da sam državi, zemlji i dužnosti svojoj 6 godina *robovao*. Kad je poslije drugog uzmarka 8. decembra 1914. nagrnula razuzdana soldateska u kotar i narod počeo bez glave da bježi, bilo je časova da poludim od odgovornosti koja me je teretila. Više od mjesec dana sastajala se je cijela posada bijeljinska pod zapovjednikom brigadirom Kozmom, prijašnjim komandantom lozničkim, od nekoliko stotina grobara koji su prije samo lješine kopali a sada imali puške da nose; i ovi ljudi su služili kao sigurnost drinske granice.

Poslije te teške depresije u povodu koje sam i svoje vlastito kućanstvo napustio došlo je vrijeme apela zemlje na hambare kotara bijeljinskoga. Pošto Ugarska nije ništa hrane davala, trebalo je kupiti ju u kotaru bijeljinskome naročito da se prehrane kotarevi tangirani invazijom srbijanskih četa ali i ostali pasivni krajevi zemlje. A bio je to tim teži posao, što je falila svaka organizacija, što nije bilo željeznice, što je cijelu tegleću marvu vojska u Srbiju odvušla, tako te je trebalo sve nanovo iz zemlje stvoriti. I opet sam ovdje proveo organizaciju kojom se i danas ponosim, izgradio željeznicu do Rače i dao zemlji 1700 slovima hiljadu sedam stotina vagona hrane u kratkom razdoblju od marta 1915. do jeseni 1916., te na taj način mnoge krajeve Bosne i Hercegovine spasio od smrti i gladi, što mi je tadašnji odjelni predstojnik Frangeš⁹⁸ usmeno i pismeno priznao, a neće poreći ni danas ni jedan objektivni posmatrač. O mojem tadanjem ukupnom radu koji me je koštao mnogo noći i živaca, pruža najbolju sliku moj ekspoz koji sam na bivšu vladu predložio i koji je obložen cjelokupnim elaboratima stvorene organizacije.

Samo se po sebi razumije da su svi ti poslovi doveli me u sukob s mnogim pojedincima i cijelim interesnim klasama. I muslimanski veleposjednici i njemački koloniste u Franz Josefsfeldu⁹⁹ a manje više i težaci cijeloga kotara reži su na mene da im hranu oduzimam i pod maksimalnim cijenama po cijeloj zemlji šaljem gdje su je mogli za skup novac pod lihvarskim cijenama prodati sami gdje bilo. Prirodno je da bi na taj način pali u džepove bijeljinskih producenata mnogi milioni i nema sumnje da bi većina kotarskih predstojnika oportunistički rekviziciju samo lakomo onako na oko provodila bila, da nešto iz kotara izađe i da vlada ne prigovara, a narod popet ostane zadovoljan. Ali ja sam si držao pred očima interese cijele zemlje, premda danas masa onih koji su se mojom mukom jeftino hranili čini jedan bezimena faktor od kojega nemam očekivati nikakve zaštite. I tu sam pokazao čisto rodoljublje prema zemlji i njezinim interesima. Koliko je bilo galame i tužbi na mene, što sam u proljeće 1917. za 6 dana obustavio oranje u onim općinama koje pšenicu produciraju, naredivši da se plugovi na nekim točkama koncentrišu, uvjeren o opravdanosti te mjere preporučene mi po iskusnim rekvizionim organima, koji vidiše da se nikada pšenica koja je trebala da služi kao sjeme *cijeloj* zemlji neće moći pravovremeno kupiti, ako se dozvoli da svaki pojedinac osim sjemena i ostalu pšenicu bajagi za sijanje kojekuda, u ravnici, gdje je put svagdje i svuda, bez kontrole vozi i sakriva. Samo ta mjera omogućila mi je da cijelu zemlju opskrblim pravovremeno pšeničnim sjemenom što je zvanični fakat koji se poreći neda pak bi cijela zemlja u ovoj godini ostala bez pšeničnog hljeba da nisam ja pravovremeno kupio i liferovao njene u neregistriranim količinama saopćenim mi po zemaljskoj vladi. A opet je ova mjera navukla na mene odij zulumčara i tiranina ne samo u bijeljinskom kotaru već po cijeloj zemlji kuda su mi zlobnici slavu pronosili.

I ratni zajmovi dobavili su mi dosta neprijatelja.¹⁰⁰ No može li mi se danas upisivati u grijeh, da sam se energički brinuo da kotar bijeljinski upiše doličnu doličnu svotu ratnoga zajma, kad su se u njegovim džepovima slijegali milijoni i kad je najposlije novac postao neproduktivan a ratne oblige cijele opet u toliko rentabilnije što su ne samo sprečavale tezaurovanje, već povrh toga olakšavale kredit mogućnošću lombardovanja. A opet nisam, kao što su radili drugi, preko žandara onako od oka pisao

⁹⁸ Dr. Oto Frangeš (Srijemska Mitrovica, 5.IV.1870.-Zagreb, 30. VII.1945) bio je za Prvoga svjetskog rata u Sarajevu predstojnik odjela za gospodarstvo. Službovao više godina u Sarajevu, te je i doktorirao na bosanskoj buši. G. 1931. bio ministar poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije.. Napisao nekoliko odličnih djela o poljoprivredi i bio tvorac Zakona o poljoprivredi 1931 godine.

⁹⁹ Mjesto u Bosni naseljeno isključivo Nijemcima.

¹⁰⁰ Za rata bilo raspisano sedam zajmova a visina se unaprijed propisivala. Ako je tko imućan dao premalo bilo je to javno objavljeno i bio je izvrnut kritici.

ratni zajam, već sam obdržao 63 javne skupštine na kojima sam po snijegu i vjetru učio prisutne, šta je to državni zajam, šta je to papirnati novac, tumačeći im potanko sve pojave na polju vrijednosti i novca i prosvjetljujući na taj način široke slojeve gotovo kao preteča onoga duha demokratije koji današnje vrijeme nadahnjuje. I gledao sam uvijek da spriječim da mali težaci pišu sitne zajmove, držeći se zgodnijih kod kojih posjed nekoliko hiljada kruna obligacija čini mogućnost kredita nekoliko hiljada. Sve mi je to navuklo dosta neprijateljstva, a došao sam napose u sukob s tadašnjim načelnikom gradske općine, Ibrahimom H. Salihovićem,¹⁰¹ kojega sam radi raznih makinacija s hranom na štetu naroda s njegova mjesta uklonio nakon što mu je cijelo vijeće jednoglasno izrazilo nepovjerenje, povjerivši upravu gradske općine podnačelniku Vasi Marinkoviću kao komesaru. I danas Ibrahim H. Salihović reži na mene i traži saveznika kako bi mi se složno osvetili. To veliko neprijateljstvo kao posljedica mogeg stvarnog i nesebičnog rada koji me je doveo u sukob s koristoljubljem pojedinaca i pojedinih klasa te njihovim egoizmom i egotizmom, pošlo je predamnom u Bihać i došlo zamnom onamo, tako te je raspoloženje javnog mnjenja bilo prema meni ako ne neprijateljsko a ono bar bez simpatije, dočim je vrijeme moga službovanja ondje bilo prekratko da stvarnim radom ono neprijateljstvo razoružam.

Kad sam ovdje u Sarajevu već nekoliko dana bio na slobodi, došao mi je u hotelsku sobu Dr. Huseinbeg G. Selimbegović, odbornik Narodnog vijeća bihaćkoga koji me je s onim poručnikom i gardistima ovamo dopratio, te je rekao meni i mojoj gospođi, da cijeli onaj materijal koji je u mojem dosieu skupljen, nije ništa više već gola forma, ut aliquid fiat, a Odbor da je imao jedinu namjeru oboriti u meni naduvenoga aristokratu. I doista je Odbor stereotipno zvao me vazda "bivšim okružnim predstojnikom Arturom Benkom". Ja niti pijem alkohola niti kave, niti pušim, pa prema tome nikada ne zalazim u javne lokale, gostione i kavane već živim povučen sam među knjigama i božjom prirodom baveći se u dokolici književnošću i umjetnošću, pošto sam pisac, slikar i fotograf. To me je nešto kliki koja sada gospoduje otuđilo. K tomu dolazi još neki prirodni ponos, koji mi neda da sagibam leđa pred svakom šušom, fishing compliments. Ratom i golemom odgovornosti razdraženi divci, kojima nije kroz 4 godine pušten nijedan jedini dan odmora - jer je svaki dopust bio čisto nemoguć - uzrujali bi se kad i kad, pak bih u takovim časovima razgalamio se na moju okolinu, što mi je mnogo neprijateljstva unijelo. No nisam usprkos toga prestao biti od uzorne učtivosti prema svakom, naročito prema strankama. Ne smije se zaboraviti u ostalom kakva je psiha ljudi koji žive 7,1 km daleko od željeznice i prema tome Bedekera.¹⁰² nema. Dosta je ako navedem da kći jednoga od najviših državnih činovnika u Bihaću nije nikada vidjela željeznice. A narod u Krajini rastrovan je kroz vjekove latentnom mržnjom prouzrokovanom vječnim gerilsbojevima na konfesionalnoj podlozi, tako te taj milieu sve truje, 'un mauvais vase qui empire tout ce qu'on y met'.¹⁰³ I hrđave aprovizacione prilike prouzrokovane većinom nedovoljnim komunikacionim sredstvima, doprinijele su k tomu da je ogorčenje u građanstvu, a osobito među činovništvom, bilo veliko, premda mi se ne može poreći da sam činio sve što sam mogao da stanje ublažim. Bilo je čisto političkih motiva. Odbornik proto Jovan reče mi jednoč: "*Ovdje se ne radi o tome jeste li kriv ili ne. Odbor nema naprosto u Vas političkog povjerenja.*" A nadkomesar financijske straže, privremeni zapovjednik narodne garde Vujić, saopćio mi je kako se pripovijeda, da sam rekao javno u Krupi, da se ponosim time da sam Nijemac, dočim je istina, da je jednoč bilo ondje razgovora o energiji i ustrajnosti njemačke rase, pak sam rekao, da i osobno, štogod imam u sebi energije i ustrajnosti u radu, zahvaljujem svojoj prababi, baronici Redl od Rottenburga i Razlina, koja je bila čista Njemica. Nema sumnje, da je moj pogled na svijet individualan.

¹⁰¹ Ibrahim H. Salihović bio je načelnik Bijeljine i pripadao je begovskim obiteljima Bosne ali nisu imali veće posjede. Čini se da Benko nerado u svojem izvještaju spominjao Bošnjake bojeći se da ne bi imali poteškoća s obzirom kako su muslimani poslije Berlinskog kongresa 1879. morali iseljavati u Tursku a Grci iz Male Azije u Grčku. Čini se da čak i iskrivljuje njihova imena ili ih navodi nepotpuno.

¹⁰² Vodič po stranim zemljama i gradovima. Neke vrsti putni atlas koji je izdavala svaka moderna europska zemlja.

¹⁰³ Citat iz srednjovjekovne knjige *La bible Guiot* Guiota de Provinsa koji je umro iza g. 1208. te je taj stih 2417 fraza da sve što se stavi u tu posudu uvijek će se pokvariti.

Ali ne zaboravljam, da mi Hrvati i Slovenci unosimo u opće posebne elemente u Jugoslaviju i Rimsko pravo, humanizam, renesansu, germansko shvaćanje časti čovjeka i položaja žene u društvu i porodici, političko-ekonomske ideje engleskog gospodarstva, koje samo u sebi nesređeno opet ustrojiše zapadnu Evropu, plemstvo, kao pojavu širokih slojeva na pr. u hrvatskom Turovom polju¹⁰⁴ i u Bosni - sve su elementi nepoznati istoku, koji se razvio pod uplivom posebne kulture i kojemu se srpski narod vazda sam pribraja. Tu treba da otpočne proces asimilacije,¹⁰⁵ kao u svoje vrijeme u Engleskoj među Britima, Anglosasima i Normanima, od kojih Anglosasi dadoše *karakter* novoj rasi, kao što će ga ovdje *mutatio mutandis* dati Srbi. Ali i socijalne klase imaće se izgraditi na novoj podlozi, te će baš intelektualci biti zvani, da se lično novim prilikama prilagode. Vlastodršci Jugoslavije imaće stvoriti podlogu za oduševljeno pospješenje asimilacije, te se ogriješuju o domovinu oni, koji se kamenjem nabacuju na ljude, koji kao sinovi ovih zemalja, žele da stresu sa sebe, što je još god ostalo na njima crnožutoga praha,¹⁰⁶ i da se poklone slobodnoj otadžbini. A individualna asimilacija nije ni u ekstremima nemoguća. Marquis Henri Rochefort¹⁰⁷ odgojen je i vaspitan kao visoki plemić, te se tek kasnije u svom Intransigentu¹⁰⁸ razvio u socijalnog revolucionarca. A nije li opet obratno grof Andrassy¹⁰⁹ od revolucionarca postao u *istoj* državi ministar spoljnih poslova? Pače i nacionalna je asimilacija moguća. Eno generala Paula Sturma,¹¹⁰ koji se po vremenu prometnu u čista Srbina Pavla Jurišića. Mnogi je Hrvat - a bilo je i Srba - vjerovao *optima fide*,¹¹¹ da služeći dualizmu, služi najbolje i svom vlastitom narodu, koji samo tako može da dobije što širu autonomiju. Eno na pr. dr. Pilara.¹¹² Tim više bilo je to očekivati od ljudi, koji su kao državni činovnici, nosili *odgovornost*. Zar da me u času kad se domovina iz temelja obnavlja i kad svaki pojedinac *mora* da se promijeni i prilagodi, samo oni kamenuju i samo onima spriječi, da postanu sinovi *nove* otadžbine, koji su bili eksponovani organi starog sistema? I sjaj položaja jednoga okružnog predstojnika pod bivšom vladom, premda je i taj sjaj već davno počeo gasnuti, putovanje po okružju u pristojnoj kočiji, stan u naravi, ako i niko nije znao da za njega plaćam 150 K mjesečno, socijalno, u neku ruku na tradicijama priznato prvenstvo, najposlije uspjeh u javnom životu, lijepa budućnost, prouzrokovali su mnogo pritajene zavisti, ono što u Hrvatskoj zovu "horvatskoga jala".¹¹³ Pak kad se počela Monarhija vidno raspadati nastao je još i politički jaz između odgovornih šefova upravnih vlasti koji su morali do posljednjega dana ustrajati na svojim izgubljenim pozicijama i svim onim pojedincima koji su mogli još prije prevrata da zasjednu na stolice budućnosti. Tako je u onome času kad se je prevrat dogodio došlo do eksplozije. Uvjeran sam da me na drugim mjestima Odbor nikada nebi bio zatvorio. Ali u Krajini na onom

¹⁰⁴ Misli svakako na Turopoljce.

¹⁰⁵ Tu je Benko izrazio svoje pristajanje uz Kalajevo nastojanje da stvori posebnu bošnjačku naciju.

¹⁰⁶ Crno žuta boja austrijske zastave..

¹⁰⁷ Markiz Henri Rochefort u gradu Rochefort sur Mer u zapadnoj Francuskoj na ušću Charolnte u Atlantski ocean.

¹⁰⁸ Intransigent - nepomirljivost.

¹⁰⁹ Grof Gyula Andrassy st. (1823-1890), mađarski državnik koji prvo poslije 1848. emigrant, a 1867. predsjednik mađarske vlade koji sklopio nagodbu s Hrvatskom 1868, te 1878. kao ministar vanjskih poslova na Berlinskom kongresu isposlovao mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine.

¹¹⁰ Paul Sturm odnosno Pavle Jurišić (Görlitz u Lužici, 1848-1922). kao pruski časnik prešao u srpsku vojsku u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća, te bio komandant drinske divizije u Balkanskim ratovima, a u Prvom svjetskom ratu komandirao je III. armijom sve do pred kraj rata.

¹¹¹ "U najboljoj vjeri"

¹¹² Ivo Pilar (Zagreb, 1874. - Zagreb, 1933), odvjetnik, politički geograf, socijalni psiholog. Završio je pravo a studirao i u Parizu, te radio u Sarajevu kao tajnik Zemaljske banke a onda kod Sudbenog stola a od 1905. do 1920 radio kao odvjetnik u Tuzli. Po njemu se zove danas Institut za društvene znanosti u Zagrebu. Benko i Pilar b ili su prijatelji još od studentskih dana i oba su služila vladi u Bosni i Hercegovini u najboljem uvjerenju da je to dobro i za Hrvatsku.

¹¹³ To je karakteristika se pridijevala Zagorcima i Podravicima, pa time na jedan način Benko odaje svoju vezu s Peterancem.

krvavom tlu gdje se je i dosada vazda samo sila priznavala i gdje je činovništvo više potpalo od upliv svoje okoline, nego da na nju upliviše, provedena je i na meni brutalna sila mržnje, zlobe, pritajenog jala i pizme, sve djelomično i upereno direktno protiv moje ličnosti a djelomično protiv mojeg položaja i starog oborenog sistema.

Pa kakova je danas moja situacija koju je onaj čin osvete prouzrokovao? Prekinuo sam liječenje radi afekcije srca i već dvomjesečnim neprekidnim uzrujavanjem nanio trajnu štetu zdravlju i životu. - gospođa mi je, koja boluje od po profesoru Ortneru zvanično ustanovljenog katara pluća u obijem vrhovima spala od 68 na 50 kg i gine od dana u dan. Izbačen sam iz svoga političkog i socijalnog položaja, ponižen pred svijetom i nemoćan sam protiv tolike koalicije mržnje i zavisti. - Sav mi je moj imetak pobacan u dvjema sobama mojega bivšega stana, u kojem se sada drugi širi, i koji sam s tolikom ljubavi za mnoge moje nasljednike uredio, a sve to usred zime, 71 km daleko od željeznice, na milost i nemilost izvrgnut samovolji Odbora i pretjeranim zahtjevima kočijaša a kod današnjih mizer-nih prilika na željeznici, strepeći od troškova selidbe po četvrti put u 3 godine.¹¹⁴ Ali i općoj zlobi i otrovu malih duša, kao ona baštovana Vičeka, koji mi je kroz godinu dana za skup novac prodavao svoje povrće i poslao račun za nešto ljubica i tulipana prikazanih iz pažnje gospođi mojoj računajući svaki tulipan po 4 K, što sam dakako u nuždi također platio. Ovdje pak u Sarajevu čučim bez haljina i rublja, bez ikakvih stvari pošto ništa ponijeti nisam mogao, gotov prosjak, kao da idem s garišta. Bez kućanstva upućen na javne gostione trošim u njima moj skupi novac i čekam na konačni gospodarstveni slom. Duševni stvaralački rad mi je prekinut. Dok se drugi vesele, moje se srce u suzama kupava, dok drugi klikću moje pero plače. Je li to tragika sudbine?

U kolikom protuslovlju stoje s ovom sudbinom objektivne činjenice moga života i dvadesetgodišnjeg službovanja u ovim zemljama. Rođen u Ogulinu, nadležan u Zagrebu, đak Broza,¹¹⁵ učenika Daničićeva,¹¹⁶ odgojen sam u onom jugoslavenskom duhu, koji je vazda odlikovao Brozovu nastavu. Đak pariškog i bečkog sveučilišta, počeo sam se za mlada baviti knjigom, te me je i ove godine Društvo hrvatskih književnika primilo na glavnoj skupštini za svoga pravoga člana. Pisao sam u više jezika (pseudonim A.G., Artur Grado)¹¹⁷ a ponosim se time da sam među ostalim napisao jednu dramu u 5 činova cenzuriranu po Bachu, dramaturgu zagrebačkog kazališta, pod imenom "Petar Svačić" u stihovima i u 5 činova, u kojoj dramski obrađujem onu istu ideju jugoslavenskog jedinstva koja se danas ostvaruje u državi Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao prvi civilista u porodici s očeve i s majčine strane, odgojen sam, priznajem, kod kuće u opreci s odgojem u školi, u onom tradicionalnom duhu vjernosti prema Monarhiji, koji je kroz nekoliko vijekova nadahnjivao Vojnu krajinu. Pošto znam perfektno engleski, franceski, talijanski i njemački, a proputovao sam gotovo cijelu zapadnu Evropu i učio na stranim sveučilištima posao sam u neku ruku kozmopolita. No pamtim dobro; *Svaki je Hrvat manje ili više kozmopolita. Čisto nacionalan je samo Srbin, koji je zato od Boga i historije zvan da bude jezgra i stožer Jugoslavije.* U ovom etičkom, političkom i nacionalnom okviru služio sam 20 godina u zemlji, u koju nisam došao truhom za kruhom, te se ponosim time, da sam svugdje stekao priznanje sa strane naroda, osobito sa strane težaka, kojima sam kroz 12 godina kao agrarni sudac bio uspješni i priznati savjetnik. Pozivam se samo među ostalima na onu monstre-parnicu u Bosanskoj Gradiškoj protiv koalicije Pölzel - Zurunić - Frank - Brabetz u kojoj sam pod teškim prilikama neustrašivo zastupao interese nekoliko stotina težačkih porodica, koje sam pobjedi priveo; pak na parnicu protiv

¹¹⁴ Bilješka napisana Benkovom rukom: "Iz Bijeljine u Zagreb, iz Zagreba u Bijeljinu, iz Bijeljine u Bihać i sada iz Bihaća!"

¹¹⁵ Ivan Broz (1852-1893) lingvist i sastavljač Brozovog pravopisa.

¹¹⁶ Đuro Daničić (1825-1882), filolog i prvi tajnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Kao Vukovac pokrenuo izdavanje velikog Akademijinog rječnika koji je izlazio desetljećima da bi u suvremenosti bila pokrenuta nova serija Rječnika hrvatskog jezika..

¹¹⁷ Pisao u *Obzoru*, *Vijencu*, *Mladosti*, *Salon le peuple*, *Neue Freie Presse* i drugdje. Njegova cjelokupna ostavština čuva se u Državnom arhivu u Zagrebu i izrađen je analitički inventar od Jasne Stanković.

Fehimage Kučukalića¹¹⁸ u Tišini šamačke ispostave; na Tursku Dubravu kotara gradiškoga; Svinjar kotara Gradačkoga i mnoge pojedince koji me još danas zahvalno spominju, Stevu Kneževića, Mandu Golubović i mnoge druge. Kolike sam škole pogradio i to baš u najzabitnijim srpskim krajevima kao na pr. u Janju kotara jajačkoga. Koliko sam analfabetske tečajeve ostvario. Koliko sam upravi dao čestitih radnika, koje sam iz ljubavi odgojio i izobrazio. Kolike su javne radnje svezane s mojim imenom. Nisam li na pr. gradskoj općini bijeljinskoj pače i njezino pokušstvo za novu vijećnicu crtao?

Ali svjetski rat koji je buknuo 1914. povukao je i mene u vrtlog i prekinuo kontinuitet započetog razvitka mojeg javnoga rada prisilivši me, da u prvim redovima starog režima, tek s poteškoćama i za kulisama mogu da nastavim rad *narodnog* upravnika.

Kao što rekoh vratio sam se s dopusta 6 dana prije prevrata. Da sam se osjećao krivim, ne bih se bio povratio. A mogao sam i pobjeći. Ali čovjek, koji se bori za svoju čast, za reputaciju dvadesetgodišnjeg javnog rada, ne bježi.

Država Srba, Hrvata i Slovenaca nije za mene obična politička tvorevina, već otadžbina koju ljubim i kojoj želim da služim, dok nisam uzeo štap u ruke i pošao da tražim hljeba po bijelome svijetu. Svaka otadžbina, pak i ova, naročito u času preporoda, ima prema svojim sinovima ne samo prava, već i dužnosti. *Ja hoću da vršim svoju, tako mi Bog pomogao, pak vjerujem, da će i ona učiniti svoju.*

-/

Iz gornjih razloga molim, da mi se podijeli dopust, dozvoli otputovati u Zagreb i omogućiti zapakovati i otpremiti moje pokušstvo iz Bihaća, sve pod nekim kontrolama za sigurnost moje slobode i imetka.

U Sarajevu, *dne 14. decembra 1918.*

Artur barun Banko od Bojnika, okružni predstojnik

SUMMARY

Artur Benko Grado (b. Ogulin, 1875 – d. Zagreb 1946), was a prominent writer and statistician of the interwar period, had its family roots in Peteranec. Like many Croats serving in Bosnia-Herzegovina, he himself served from 1898 to 1918. He was the district administrator of Bijeljina and Bihać district governor and, as such, at the end of the First World War got incarcerated and expelled from Bosnia. Writing this report to Sarajevo National council to exonerate himself, it's clear from the report how unfair this expulsion was, despite his years of work for the benefit of all nations in Bosnia and his efforts to help the district modernize and improve.

¹¹⁸ Zanimljivo je da Đorđe Mikić u svojem radu o veleizdajničkim procesima u Bosni tijekom rata ne spominje ovaj proces. (Đorđe MIKIĆ, Veleizdajnički procesi u Austro-ugarskoj politici, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 76-79)..